ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

Τόμ. 3 (2002)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002)

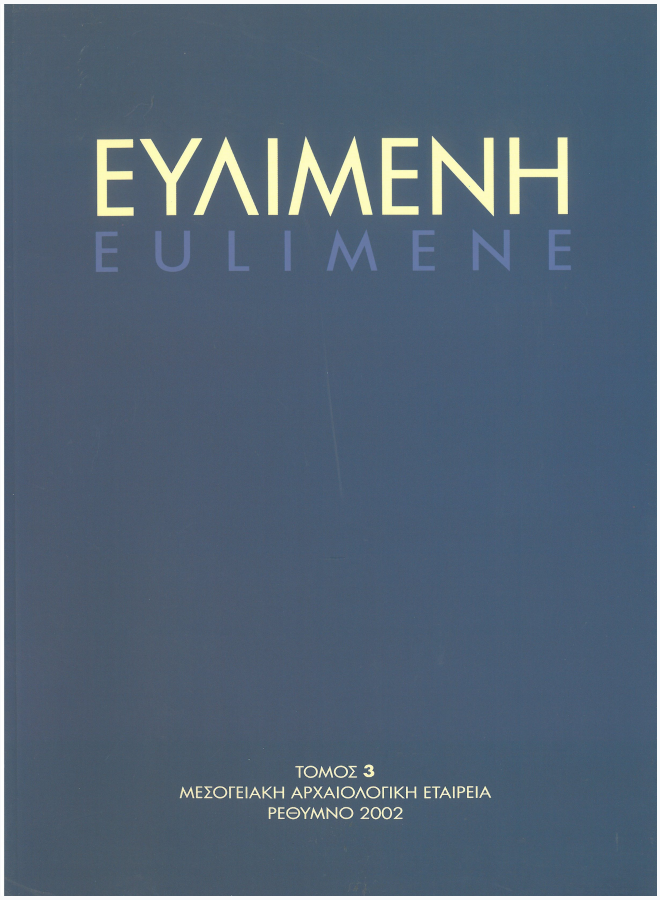

Ραμνούς, τάφος 8 ανασύσταση της ταφικής συμπεριφοράς μέσα από το πρίσμα της ταφονομικής και ανθρωπολογικής ανάλυσης

Άννα Λάγια

doi: 10.12681/eul.32753

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 21/12/2025 05:14:04

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 3
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2002

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

PUBLISHER
MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymno

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Βόλος)
ΒΟΗΘΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη

PUBLISHING DIRECTORS–EDITORS
Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Bolos)
ASSISTANT TO THE EDITORS
Dr. Dimitra Tsangari

© ΕΥΛΙΜΕΝΗ EULIMENE 2002

ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Βόλος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Σοφία Καμπίτση (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Νέα Υόρκη)

EDITORIAL BOARD
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymno)
Prof. Petros Themelis (Rethymno)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Volos)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Prof. Sofie Kambitsis (Rethymno)
Prof. Anagnostis Agelarakis (New York)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12ος / 11ος αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5ος / 6ος αι. μ.Χ).
Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.
Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν δέκα ανάτυπα και έναν τόμο του περιοδικού. Επιπλέον ανάτυπα θα μπορούν να αγοραστούν.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100
Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Καλύβες – Αποκορώνου, Χανιά – GR 73003

EULIMENE is a refereed academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).
EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaiodemography, palaio–environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black–and–white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.
Ten offprints of each paper, and a volume of the journal will be provided to the contributors free of charge. Additional offprints may be purchased.

Subscriptions – Contributions – Information:
Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymno – GR 74100
Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100
Dr. Manolis I. Stefanakis, Kalives – Apokoronou, Chania – GR 73003

web: http://www.phl.uoc.gr/eulimene/
mail: eulimene@mail.com

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002)

List of contents
EULIMENE 3 (2002)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti 6

Antonio Corso, Classical, not Classicistic: Thoughts on the origins of «Classicizing Roman Sculpture» 11

Antonios Kotsonas, The rise of the polis in central Crete 37

Μαρία Σταυροπούλου–Γάτση, Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου, ΑΝΑΚΤΟΡΙΟ – ΑΚΤΙΟ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Συμβολή στη μελέτη της οχύρωσης της πόλης του Ανακτορίου και στην τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής 75

David Jordan, Κατάδεσμος από τον Κεραμικό Αθηνών 95

Παύλος Χρυσοστόμου, Συμβολές στην ιστορία της ιατρικής στην αρχαία Μακεδονία 99

Eva Apostolou, Rhodes hellénistique. Les trésors et la circulation monétaire 117

Robert C. Knapp, Greek Mercenaries, Coinage and Ideology 183

Nahum Cohen, A Poll–tax Receipt 197

David Jordan, Άλλο ένα παράδειγμα του Ψαλμού 90.1 201

Άννα Λάγια, Ραμνούς, τάφος 8: ανασύσταση της ταφικής συμπεριφοράς μέσα από το πρίσμα της ταφονομικής και ανθρωπολογικής ανάλυσης. 203

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Antonio Corso, Classical, not Classicistic: Thoughts on the origins of «Classicizing Roman Sculpture», ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 11-36

Classico, non classicista: riflessioni sulle origini della cosiddetta «scultura romana classicistica» In questo articolo è affrontata la problematica delle copie di età ellenistica e soprattutto romana derivate da statue originali di età greco–classica.

Vengono distinte le varianti, che non necessariamente risalgono a un originale comune, dalle copie vere e proprie, che invece derivano dalla stessa statua.

Sono quindi esaminati casi in cui siano sopravvissuti sia l'originale sia copie da questo ottenute, la casistica delle basi da originali famosi giunte sino a noi e quella delle opere tramandate dalla tradizione antica che sono state riscoperte. Sono altresí richiamate le menzioni di maestri e capolavori di scultura e pittura da parte di scrittori di età classica. Inoltre, si riepiloga succintamente la tradizione antica della critica d'arte. È presentata in modo cursorio la storia dei tentativi di attribuire sculture superstiti agli scultori celebrati dalle fonti antiche, dal quattordicesimo secolo ai nostri giorni. È altresí preso in considerazione lo scetticismo diffuso attualmente sulla possibilità di istituire tali relazioni e sono indicati motivazioni e sostrato culturale che hanno portato diversi studiosi a tale conclusione.

Infine, è ribadita la tesi opposta, che diverse creazioni statuarie note da copie di età romana, ritenute spesso ora opere classicistiche romane, risalgono di contro a originali del quinto e quarto secolo a. C. I motivi addotti a sostegno di tale tesi sono essenzialmente tre:

1. la concordanza iconografica spesso convincente tra tipi copistici di età romana e capolavori di età classica noti da menzioni lettetarie;

2. il fatto che diversi tra questi tipi sono stati rieccheggiati su rappresentazioni di piccolo formato già in età classica o nel primo ellenismo;

3. infine il fatto che le grandi arti figurative erano per lo più ritenute morte, o moribonde, durante l'età in cui la produzione copistica fu più intensa.

Antonios. Kotsonas, The rise of the polis in central Crete, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 37-74

Η γένεση της πόλης–κράτους στην κεντρική Κρήτη. Ο 6ος αι. π.Χ. θεωρείται «σκοτεινός» για την Κρήτη. Ο λαμπρός υλικός πολιτισμός της Εποχής του Σιδήρου σβήνει σχετικά απότομα στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. χωρίς εμφανή διάδοχο. Το φαινόμενο αυτό έχει παρατηρηθεί στην Κνωσό και αναφέρεται στην αγγλική βιβλιογραφία ως «archaic gap». Η παρούσα μελέτη ξεκινά από τις παρατηρήσεις για την Κνωσό και παρουσιάζει την εξάπλωση του φαινομένου, καταδεικνύοντας αιτίες που έχουν συντελέσει στη διόγκωσή του. Επισημάνσεις αναφερόμενες στο «αδιάγνωστο» της κρητικής κεραμικής του 6ου αι. π.Χ. —το οποίο συντελεί καίρια στη σχετική άγνοιά μας— παρουσιάζουν αυτή την πτυχή του ζητήματος, προσπαθώντας παράλληλα να την εντάξουν στο γενικότερο πλαίσιο της ελληνικής κεραμικής παραγωγής. Ακολουθεί η ανίχνευση ενός αρχαιολογικού ορίζοντα του τέλους του 7ου αι. π.Χ. σε μια σειρά θέσεων στην κεντρική Κρήτη —την καλύτερα μελετημένη περιοχή του νησιού— ανάλογα με τη λειτουργία τους: νεκροταφεία, ιερά, οικισμοί. Παρατηρείται γενική εγκατάλειψη θέσεων της Εποχής του Σιδήρου και μεταφορά των λειτουργιών τους σε νέες, ένα φαινόμενο με προφανείς κοινωνικές αναφορές. Στοιχεία από την υπόλοιπη Κρήτη επιβεβαιώνουν την εικόνα αυτή. Παράλληλα, αυξάνεται ραγδαία η παραγωγή επιγραφών, ορισμένες από τις οποίες αποκαλύπτουν την αγωνία της κοινότητας να προστατευθεί από περιπτώσεις κατάχρησης εξουσίας. Τα επιγραφικά αυτά δεδομένα και η

ερμηνεία των ανασκαφικών πορισμάτων με βάση παράλληλες ζυμώσεις στην κυρίως Ελλάδα συντελούν στην αναγνώριση του φαινομένου της δημιουργίας της πόλης–κράτους, ενός από τους σημαντικότερους θεσμούς της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας. Απότοκο του πολιτικοκοινωνικού αυτού μετασχηματισμού αποτελεί ένα κύμα επεκτατισμού και εχθροπραξιών που κατέληξε στην καταστροφή ή παρακμή σημαντικών πόλεων, όπως ο Πρινιάς και η Κνωσός, και στην ενδυνάμωση άλλων, όπως η Λύκτος και η Γόρτυνα. Συνεπώς, προτείνεται η χρονολόγηση της γένεσης του θεσμού της πόλης–κράτους στην κεντρική Κρήτη στα τέλη του 7ου αι. π.Χ., ενός θεσμού που βαθμιαία εξαπλώθηκε σε όλο το νησί και επέφερε σημαντικό αντίκτυπο στην πολιτική του γεωγραφία, αλλά και στις κοινωνικοπολιτικές και χωροταξικές δομές των επιμέρους κοινοτήτων του.

Μαρία Σταυροπούλου–Γάτση, Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου, ΑΝΑΚΤΟΡΙΟ–ΑΚΤΙΟ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ. Συμβολή στη μελέτη της οχύρωσης της πόλης του Ανακτορίου και στην τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 75-94

Anaktorion–Aktion in Akarnania. Anaktorion was one of the most important colonies of Corinth in the Ambrakian gulf. The ruins of the city are visible in the region of Ag. Petros on the hill Kastri and have been described in E. Oberhummer, W.M. Leake, L. Heuzag, G. Neak and N.G.L. Hammond. Based on the description of the early travelers and on the plan of W.M. Leake, a survey was conducted in order to locate the ancient remains already known and also to uncover new evidence for the topography of the city. In 1995 vegetation was cleared from some parts of the older and more recent fortifications and small trenches were dug in the area occupied by the sanctuaries, roads and cemeteries of the city. The data was marked on an 1:50000 map together with a number of observations. Aktion is included in this topographical analysis, as it served as the port of Anaktorion.

David Jordan, Κατάδεσμος από τον Κεραμικό Αθηνών, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 95-98

A lead curse tablet from the Athenian Kerameikos. An edition, from autopsy, of an opisthographic lead curse tablet of the fourth century B.C. from the Athenian Kerameikos. The first edition, which has appeared twice, *Minima Epigraphica et Papyrologica* 4 (2000) 91–99 and *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 114 (1999 [2001]) 92–96, admits of improvement. The text consists of a list of men's names plus the word γυναῖκα.

Παύλος Χρυσοστόμου, Συμβολές στην ιστορία της ιατρικής στην αρχαία Μακεδονία, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 99-116

Contributions to the history of medicine in ancient Macedonia. The publication of two previously unpublished funerary monuments to physicians, one from Hellenistic Pella, and one from Early Christian Pella, provides an occasion for a study of the history of medicine in ancient Macedonia, the worship of the gods of medicine in the city of Pella and the health problems of its citizens. The first monument is an inscribed marble base from the 3rd quarter of the 4th century B.C., which supported a marble stele commemorating a doctor from Thasos, who worked in Pella as public physician and who died abroad (Fig. 1–2). The second monument is a marble funerary stone to a physician named Alexander, from the 1st half of the 5th century A.D. (Fig. 3).

By the 5th century B.C. the kings of Macedonia were already displaying a considerable interest in medicine, accentuating their care for the army and for their subjects. The development of medical science was chiefly due to the presence at the royal court, as visitors or as permanent

residents, of such illustrious physicians as Hippocrates and his son Thessalus, Nicomachus the father of Aristotle, Critobulus of Cos, Philippus of Acarnan, Menecrates of Syracuse, Hippocrates, the son of Draco, and Polydorus of Teios. Historical sources tell us that Critobulus, Cridodemus and Draco of Cos served in the medical corps in the army of Alexander the Great's, as did Philippus of Acarnania, who was Alexander personal physician, and Alexippus, Pausanias and Glaucus (or Glaucias), respectively the personal physicians of Peucestas, Craterus and Hephaestion. Alexander himself had been initiated into the art of medicine by his tutor Aristotle, and had sufficient medical knowledge to attend to the medical and pharmaceutical care of his friends and his men. From archaeological evidence we know of another physician, who died at Pydna in early Hellenistic period and who, judging from his instruments, must have been a surgeon (Fig. 4–6). In contrast to the Hellenistic kingdoms of the East, however, nothing is known of any other physicians from the time of Cassander to the late Hellenistic period.

In the imperial age the medical profession had made great progress, with the invention of new instruments and through specialisation in the diseases of the various organs of the body. The position of public physician, or chief medical officer, that had been instituted in the Roman world, is also attested in Macedonia in the person of Aurelius Isidorus, scion of a prominent Thessalonican family. The «medici» in the Macedonian colonies also appear to have had some connections in Macedonia were self–employed professional physicians (Sextus Iulius Chariton of Amphipolis, Titus Servius and his wife Servia of Thessalonica, Pubicius Lalus and Publicius Hermias of Beroea, Aelius Nicolaus of Edessa, Aptus of Dion, Theodorus of Kato Kleines Florinas and C. Iulius Nicetas of Lyke, as well as Athryilatus of Thasos and Theodorus of Macedonia, known from literary sources). In addition to Alexander of Pella, Early Christian inscriptions also mention the physicians Paul of Philippi, Damian of Thessalonica and Anthemius of Edessa.

In Macedonia, as elsewhere, medicine progressed *in tandem* with the cult of Asclepius, which is attested in many cities (Beroea, Mieza, Dion, Thessalonica, Moryllus, Kalindoia, Antigoneia, Cassandreia, Amphipolis, Philippi, etc.). The priests of Asclepius were illustrious men from the cities of Macedonia, and his priesthood was an office of great social prestige and of particular importance in the organisation of the Macedonian kingdom. Archaeological excavations in the south–west sector of Pella have brought to light a large sanctuary of Asclepius, whose temple and altar were also used for the worship of Apollo, Heracles and the local healing divinity Darro, to whom the prayers for the sick were addressed. The worship of these gods, which continued in Roman Pella too, was an essential feature in the lives of the inhabitants of the city, whose health was affected by problems associated with bad water and malaria.

Eva Apostolou, Rhodes hellénistique. Les trésors et la circulation monétaire, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 117-182

Ελληνιστική Ρόδος. Οι θησαυροί και η νομισματική κυκλοφορία. Η εξέταση των «θησαυρών» που περιέχουν ροδιακά νομίσματα, εκδόσεις του ενιαίου ροδιακού κράτους, από ιδρύσεώς του, το 408 π.Χ., μέχρι τις αρχές του 1ου αι. π.Χ., οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Η κυκλοφορία του ροδιακού νομίσματος σ' όλη την προαναφερόμενη περίοδο αποδεικνύεται αρκετά περιορισμένη εκτός των ορίων του ροδιακού κράτους.

2. Ο συστηματικός έλεγχος της κυκλοφορίας του νομίσματος εντός της ροδιακής επικράτειας επιτυγχάνεται με την περιοδική κατάργηση και την απόσυρση της προγενέστερης εγχώριας νομισματικής παραγωγής (ή μέρους της) και παράλληλα με την αντικατάστασή της απο νέες και εξελιγμένες ως προς τους νομισματικούς τύπους εκδόσεις.

3. Ο «κλειστός» χαρακτήρας της ροδιακής οικονομίας στηρίζει την εμπορική και πολιτική δραστηριότητα των Ροδίων, και αποτελεί σημαντικό παράγοντα της ευημερίας τους κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Robert C. Knapp, Greek Mercenaries, Coinage and Ideology, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 183-196

Έλληνες μισθοφόροι, νόμισμα και ιδεολογία. Οι σκοτεινοί αιώνες υπήρξαν για τον ελληνικό πολιτισμό η αφετηρία των σημαντικότερων αλλαγών που διακρίνονται αργότερα κατά την αρχαϊκή εποχή. Στην παρούσα εργασία υπογραμμίζεται η διαφορά στον τρόπο ζωής στην Ελλάδα των σκοτεινών αιώνων και στους πιο εξελιγμένους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου, προκειμένου να γίνει αντιληπτό πόσο αποσταθεροποιητικοί πρέπει να υπήρξαν αυτοί οι πολιτισμοί στη ζωή των Ελλήνων που έρχονταν σε επαφή μαζί τους. Ενώ οι περισσότεροι μελετητές επικεντρώνονται στους εμπόρους ως την κύρια ομάδα επαφής, εδώ δίνεται έμφαση στους Έλληνες μισθοφόρους, οι οποίοι πολέμησαν στην Αίγυπτο και σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή στα τέλη των σκοτεινών αιώνων και κατά την αρχαϊκή περίοδο. Η μισθοφορική υπηρεσία, όχι μόνο εξέθεσε τους Έλληνες σε διαφορετικούς υλικούς πολιτισμούς, αλλά επίσης συνέβαλλε στην διαμόρφωση της ιδέας περί Ελληνικής «εθνικότητας». Επιπλέον, αυτές οι επαφές οδήγησαν στην συνειδητοποίηση ότι οι κληρονομικές κοινωνικές δομές που βασίζονταν στη γενιά, «πίσω στην πατρίδα», θα μπορούσαν να αλλάξουν προς όφελος εκείνων που είχαν αποκομίσει πλούτο και αυτοπεποίθηση στο εξωτερικό. Η παρούσα μελέτη ασχολείται ειδικότερα με τον πραγματικό και συμβολικό ρόλο του νομίσματος σε αυτή την πολιτισμική αφύπνιση. Όποια και αν είναι τα πραγματικά πλεονεκτήματα του νομίσματος και οποιαδήποτε η πρακτική σχέση της εισαγωγής του με τα προϋπάρχοντα νομισματικά συστήματα της Δ. Ασίας, η συμβολική του δύναμη ήταν να ενδυναμώσει τον πυρήνα του κινητού πλούτου και να αμβλύνει την εξουσία του ακίνητου, βασισμένου στη γη, πλούτου. Ήταν επίσης ένα δυναμικό σύμβολο της σχετικότητας της δύναμης και ουσιαστικά η πραγματική ρίζα της δύναμης, άσχετα με τους μύθους που υπήρχαν για να νομιμοποιούν την συνέχιση της εξουσίας από μια ελίτ. Ως νόμισμα, το χρήμα ήταν πλέον πιο ορατό και ευκολότερο να αποκτηθεί από πριν, και ως τέτοιο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με μεγαλύτερη ευχέρεια για την αποσταθεροποίηση των υπαρχόντων διανοητικών και εξουσιαστικών δομών μιας ελίτ. Εν κατακλείδι, η εισαγωγή του νομίσματος αποτελεί αφενός τμήμα της πολιτισμικής μεταβολής που επηρεάστηκε από την επαφή των ελλήνων μισθοφόρων με τους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου και αφετέρου έμβλημα των πολιτισμικών συνεπειών της ελληνικής εμπειρίας που αποκτήθηκε σε εκείνες τις περιοχές.

Nahum Cohen, A Poll–tax Receipt, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 197-200

Απόδειξη καταβολής φόρου (λαογραφίας). Πάπυρος διατηρημένος σε καλή κατάσταση. Πρόκειται για μία απόδειξη καταβολής κεφαλικού φόρου, της λαογραφίας, από έναν φορολογούμενο του οποίου το όνομα έχει χαθεί. Διασώζονται μόνο τα ονόματα των γονέων του, Ονήσιμος και Ηρ( ), και του παππού του, Ωρίων. Το πληρωθέν ποσόν είναι 20 δραχμές και 10 χαλκοί. Το έγγραφο χρονολογείται στις 24 Ιουλίου ενός εκ των ετών 177, 178 ή 179 μ.Χ. και προέρχεται από την πρωτεύουσα του Αρσινοΐτου νομού.

David Jordan, Άλλο ένα παράδειγμα του Ψαλμού 90.1, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 201

Another example of LXX Ps. 90.1. In a writing exercise found on a fragmentary wooden tablet, published at *BIFAO* 101 (2001) 160–2 (V or VI A.D.), there are several lines beginning ὁ κατο[or ὁ κατοι[. Restore, in whole or in part, LXX *Ps.* 90.1, Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ Ὑψίστου ἐν σκέπῃ τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ αὐλισθήσεται.

Άννα Λάγια, Ραμνούς, τάφος 8: ανασύσταση της ταφικής συμπεριφοράς μέσα από το πρίσμα της ταφονομικής και ανθρωπολογικής ανάλυσης, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3 (2002), 203-222

Ramnous, the stone–cist burial Nr 8: mortuary behavior in the light of the taphonomic and anthropological analysis. The significance of applying taphonomic considerations during the excavation and analysis of a burial as a crucial factor in understanding its function is discussed and it is argued that it requires the participation of an expert in human morphology. The basic taphonomic processes that are important for understanding mortuary behavior are presented and are then applied to the analysis of a multiple burial of the late antiquity from the Necropolis of Ramnous. The stone–cist burial Nr 8 from Ramnous comprised the inhumations of six individuals, three adults and three sub–adults. The position of the skeletal remains in the grave raised questions concerning the manner of burial and the sequence of inhumations. Detailed analysis of the mortuary context, the position of the skeletal remains during excavation, the state of preservation of the bones and bone modifications as a result of taphonomic processes, in combination with the biological profile of the skeletons, suggests that the six individuals were buried in three separate burial episodes. The latest burial was that of an adolescent female that was found *in situ* at the uppermost level of the grave. This had been preceded by the (almost?) synchronous burial of three adults that were laid successively at a deeper level. The earliest inhumations were those of two children, the remains of which were found at the lowest level of the grave in a relatively poor state of preservation. It is argued that the architecture of the grave and the surrounding rocks created different microenvironments within the grave and played a crucial role in the manner of burial and the post depositional position of the skeletal remains. The excavation techniques that were used ensured that bone preservation was a result of events that took place prior to the excavation. The skeleton of the adolescent had the best state of preservation. Among the adults no differences in preservation in relation to sex, age and stratigraphy were observed. Modification of bone surfaces supports the view that the individuals that were the last to bury from each burial episode, were exposed to weathering prior to soil being sieved–in.

ταφονομικών παραμέτρων κατά την ανασκαφή και μελέτη ενός ταφικού συνόλου αποτελεί μια σημαντική πηγή πληροφοριών για τα ταφικά έθιμα και ότι τα οστά, ως φορείς αυτών των πληροφοριών, οφείλουν να ανασκάπτονται από άτομα εξειδικευμένα στη μελέτη των οστών.

Στο κείμενο που ακολουθεί δίνεται αρχικά μια σύντομη εισαγωγή σε έννοιες της ταφονομίας που αφορούν κυρίως παρατηρήσεις στο πεδίο. Στην συνέχεια γίνεται εφαρμογή των εννοιών αυτών στην περίπτωση του πολλαπλού τάφου του Ραμνούντα δίνοντας έμφαση στην μεθοδολογία που ακολουθείται τόσο στην ταφονομική όσο και στην ανθρωπολογική ανάλυση. Η πολλαπλή ταφή της ύστερης αρχαιότητας από τον Ραμνούντα αποτελεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση ταφικών ευρημάτων από την νεκρόπολη του κάστρου και την πρώτη περίπτωση πολλαπλής ταφής στον ελλαδικό χώρο στην οποία αναλύεται διεξοδικά η χρήση του τάφου (ταφική συμπεριφορά) με βάση ταφονομικά δεδομένα.

Ταφονομία και Ταφική Αρχαιολογία.

Η ταφονομία, ένας όρος που αποδίδεται στον Ρώσο παλαιοντολόγο Efremov,[4] έχει σαν αντικείμενο την ανασύσταση της ιστορίας ενός απολιθώματος από τη στιγμή του θανάτου ενός οργανισμού ως της στιγμή της αποκάλυψής του. Βασικός στόχος της ταφονομίας είναι η ακριβής αναγνώριση των παραγόντων και μηχανισμών που συμμετέχουν στη δημιουργία ενός ταφικού συνόλου και η διάκριση των παραγώγων της ανθρώπινης συμπεριφοράς από τα παράγωγα μη–ανθρώπινης συμπεριφοράς[5]. Μεγάλη έμφαση στην ταφονομία δίνεται στον χώρο της δικαστικής ανθρωπολογίας όπου η ανασύσταση του ταφικού περιβάλλοντος είναι μείζονος σημασίας.[6]

Η εφαρμογή της ταφονομίας στον τομέα της αρχαιολογίας ξεκίνησε από τον χώρο της προϊστορίας όπου κυριαρχεί συχνά το ερώτημα αν το σύνολο κάποιων οστών που ανασκάπτεται αποτελεί ή όχι ένα ταφικό σύνολο.[7] Στον χώρο των ιστορικών περιόδων σπάνια τίθενται ερωτήματα που αφορούν το σχηματισμό ενός ταφικού συνόλου μια που αυτά βρίσκονται συνήθως συγκροτημένα και δίνεται συχνά η εντύπωση ότι η κατανόηση και ερμηνεία τους είναι απλή. Ο συνυπολογισμός ταφονομικών παραμέτρων όμως στη προσέγγιση ενός ταφικού συνόλου μπορεί να επιφέρει ριζικές αλλαγές στον τρόπο κατανόησης, ανάλυσης και ερμηνείας του. Η διάκριση των μη–πολιτισμικών παραγόντων που συμμετέχουν στο σχηματισμό ενός ταφικού συνόλου δίνει τη δυνατότητα να αποφύγουμε λανθασμένα συμπεράσματα σχετικά με τα ταφικά έθιμα.

---

[4] I.A. Efremov, «Taphonomy: a new branch of paleontology», *Pan–American Geologist* 1940, 74:81–93.

[5] R. Bonnichsen, «An introduction to Taphonomy with an Archaeological Focus» στο Bonnichsen and Sorg 3.

[6] W.D. Haglund, «Method and Theory in Forensic Taphonomy research», στο W.D. Haglund and M.H. Sorg eds., *Forensic Taphonomy: The Postmortem Fate of Human Remains* (Florida 1997).

[7] Βλ. για παράδειγμα A.-m. Tiller, «Une controverse dépassée: l'existence de pratiques funéraires au Paléolithique moyen». *Les nouvelles de l'Archéologie*, 40 (*été* 1990): 22-24; R.H. Gargett, «Middle Paleolithic burial is not a dead issue: The view from Qafzeh, Saint Cesaire, Kebara, Amud, and Dederiyeh», *Journal of Human Evolution* 1999, 37:27-90.

Ιδιαίτερα στην περίπτωση ανεύρεσης πολλαπλών τάφων τίθενται συχνά ερωτήματα που αφορούν την διαχρονική τους χρήση ως μέρος των ταφικών εθίμων,[8] ή, ταυτόχρονα ως το αποτέλεσμα κάποιου βίαιου γεγονότος, όπως μια επιδημία, ή ένας πόλεμος.[9] Ο συνυπολογισμός ταφονομικών παραμέτρων είναι χρήσιμος και στην περίπτωση ατομικών/μεμονωμένων ταφών όπου είναι απαραίτητη η διευκρίνηση παραμέτρων όπως ο προσανατολισμός των νεκρών,[10] η μεταχείριση προγενέστερων ταφών,[11] η διάκριση πρωτογενούς από δευτερογενή ταφή,[12] η πλήρωση ή όχι του τάφου με χώμα ως μέρος των ταφικών εθίμων[13] κτλ. Επιπλέον, η ταφονομία επιτρέπει τη διερεύνηση της παρουσίας ζωικών οστών, τόσο διότι μπορεί να μοιάζουν σημαντικά με ανθρώπινα οστά,[14] όσο και για τη διαπίστωση της παρουσίας προσφορών στο νεκρό ή την παρουσία νεκροφάγων ζώων ή τρωκτικών που μπορεί να έχουν επηρεάσει την διάταξη των οστών. Τέλος, η διάκριση μεταβολών στα οστά που οφείλονται σε ταφονομικές διεργασίες από αυτές που συνέβησαν κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου αποτρέπει την εσφαλμένη διαπίστωση τραυματισμών και παθολογικών καταστάσεων σε έναν πληθυσμό.[15]

Ταφονομικές διεργασίες.

Δύο φαινόμενα είναι πρωτεύουσας σημασίας στην ταφική αρχαιολογία: η κατάσταση διατήρησης των οστών και η διάταξη των σκελετικών υπολειμμάτων στο ταφικό περιβάλλον.[16]

Παράγοντες που επηρεάζουν την διατήρηση και διάταξη των οστών.

Τρεις διαφορετικοί παράγοντες επηρεάζουν την διατήρηση και διάταξη των οστών: α) πολιτισμικοί παράγοντες, β) βιολογικοί (π.χ. παρέμβαση τρωκτικών) και γ)

---

[8] Είναι γνωστή για παράδειγμα η επάλληλη χρήση τάφων κατά την ύστερη ρωμαϊκή/παλαιοχριστιανική περίοδο.

[9] Βλ. για παράδειγμα αδιευκρίνιστες ως προς τα αίτια περιπτώσεις πολλαπλών τάφων: Λ. Παρλαμά και Χ. Σταμπολίδης, *Η Πόλη κάτω από την Πόλη*, (Αθήνα 2000) 271–3, Σ. Πελεκίδης, «Ανασκαφή Φαλήρου» *ΑΔ* 1916, 13–64.

[10] Είναι δυνατό το ταφικό περιβάλλον να προκαλέσει μετατόπιση των οστών και να οδηγήσει σε εσφαλμένη εντύπωση σχετικά με τον τρόπο ενταφιασμού.

[11] Η πρακτική του παραμερισμού των προγενέστερων νεκρών ή ακόμα και της απόρριψής τους έξω από τον τάφο είναι επιβεβαιωμένη αρχαιολογικά. Βλ. για παράδειγμα Μ.Ι. Πωλογιώργη, *Μνημεία του Δυτικού Νεκροταφείου του Ωρωπού*. (Αθήνα 1998) 130–131; J. Stroszeck, «Kerameikosgrabung 1999», *ΑΑ* 2000, 475–477; A. Di Vita, *Gortina I* (Roma 1988) 106–109.

[12] Η ανεύρεση για παράδειγμα οστών σε ανατομική διάταξη δε σημαίνει απαραίτητα ότι μια ταφή είναι πρωτογενής. Κάποιοι ισχυροί σύνδεσμοι οστών αργούν πολύ να αποσυντεθούν με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η μεταφορά ενός πτώματος ακόμα και σε προχωρημένη κατάσταση σήψης. M. Roksandic, «Position of skeletal remains as key to understanding mortuary behavior», στο Haglund and Sorg 109–110.

[13] Η πλήρωση των τάφων με χώμα αναφέρεται ως σπάνια πρακτική κατά την αρχαιότητα. Βλ. Πωλογιώργη (*supra n. 10*) 157.

[14] Για παράδειγμα οστά πουλιών συγχέονται συχνά με βρεφικά οστά, ενώ τμήματα από το καύκαλο χελώνας μπορεί να μοιάζουν με ανθρώπινα κρανιακά οστά.

[15] L. Bell, «Paleopathology and diagenesis: an SEM evaluation of structural changes using backscattered electron imaging», *Journal of Archaeological Sciences* 1990, 17:85-102.

[16] Roksandic (*supra n. 12*) 103.

φυσικοί (χημικοί, γεωλογικοί μηχανισμοί).[17] Οι πολιτισμικοί, γνωστοί και σαν εξωτερικοί παράγοντες, είναι πολυάριθμοι και περιλαμβάνουν παραμέτρους όπως τον χρόνο που παρεμβάλλεται μεταξύ θανάτου και ταφής, τη μεταχείριση του σώματος πριν την ταφή και το ταφικό περιβάλλον.[18] Εκτός από τις ταφικές πρακτικές, όμως σημαντικό ρόλο παίζουν και οι ανασκαφικές τεχνικές καθώς και οι πρακτικές συντήρησης και αποθήκευσης των οστών.[19] Όχι σπάνια, υποκειμενικοί παράγοντες κατά την ανασκαφή, ή προβλήματα στην αποθήκευση οδηγούν σε επιλεκτική διατήρηση σκελετών ή τμημάτων αυτών.

Επιλεκτική καταστροφή σκελετικών τμημάτων και διατήρηση άλλων μπορεί να οφείλεται επίσης στην δομή του οστού.[20] Τα πυκνότερα οστά, όπως τα μηριαία, οι κνήμες και οι αστράγαλοι, έχουν τη μεγαλύτερη πιθανότητα διατήρησης, ενώ τα πιο λεπτά οστά με μικρή πυκνότητα όπως τα οστά του αξονικού σκελετού (π.χ. πλευρές, σπόνδυλοι) καταστρέφονται εύκολα από μεταθανάτιες διεργασίες, είτε αυτές αφορούν κατάγματα, ροή όμβριων υδάτων ή επέμβαση νεκροφάγων ζώων.[21]

Η μετατόπιση των οστών εξαρτάται και από ανατομικούς παράγοντες όπως το σχήμα της άρθρωσης, ο βαθμός ελευθερίας κινήσεων αυτής, το εύρος των δυνατών κινήσεων και την ισχύ των συνδέσμων.[22] Το εύρος των δυνατών κινήσεων των οστών εξαρτάται από τη θέση τους κατά την εναπόθεση και από τον διαθέσιμο χώρο μέσα στον οποίο λαμβάνει χώρα η κίνηση[23]. Για το λόγο αυτό είναι σημαντική η καταγραφή της θέσης του σκελετού σε σχέση με το άμεσο περιβάλλον του. Εάν τα οστά τοποθετηθούν σε ασταθή θέση, τότε μετά την αποσύνθεση των μαλακών μορίων θα κινηθούν σύμφωνα με τους νόμους της βαρύτητας και την αρχιτεκτονική του ταφικού χώρου. Εάν τα υλικά της αρχιτεκτονικής δεν φθείρονται στον χρόνο (π.χ. πλάκες, βράχοι), τότε η ερμηνεία των μεταβολών στη διάταξη των οστών είναι σχετικά εύκολη. Αν όμως τα υλικά είναι φθαρτά και μη ορατά στο πέρασμα του χρόνου, τότε η θέση των σκελετικών μελών φέρει σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τα ταφικά έθιμα.[24]

Επιπλέον, τα δομικά στοιχεία ενός τάφου και η παρουσία φυσικών βράχων μπορεί να δημιουργήσουν διαφορετικά μικροπεριβάλλοντα στο εσωτερικό του τα οποία είναι καθοριστικά όχι μόνο για την σχετική θέση και προσανατολισμό των οστών, αλλά και για

---

[17] Για εκτενείς αναλύσεις των παραγόντων αυτών βλέπε P. Shipman, *Life history of a fossil: An introduction to taphonomy and paleoecology* (Cambridge 1981); Bonnischen and Sorg; R. Lee Lyman, *Vertebrate Taphonomy* (Cambridge 1994); Haglund and Sorg 1997 (*supra n. 6*); Α. Αγγελαράκης, «Εγχειρίδιο φυσικής ανθρωπολογίας για αρχαιολόγους», *Αριάδνη* 1996, 8:189-247.

[18] J. Henderson, «Factors determining the state of preservation of human remains», στο Garland and Janaway (*supra n. 2*) 43-54.

[19] D.H. Ubelaker, «Approaches to the Study of Commingling in human Skeletal Biology», στο Haglund and Sorg 344.

[20] Βλ. P. Willey, A. Galloway and L. Snyder, «Bone Mineral Density and Survival of Elements and Element Portions in the Bones of the Crow Creek Massacre Victims, *AJPA* 1997, 104:513–528.

[21] W.N. Irving, A.V. Jopling and I. Kritsch–Armstrong, «Studies of Bone technology and Taphonomy, Old Crow Basin, Yukon Territory» στο Bonnichsen and Sorg 354–358.

[22] Duday και συν. (*supra n. 3*) 31-33.

[23] Duday και συν. (*supra n. 3*) 34-42. Roksandic (*supra n. 12*) 102.

[24] Για παράδειγμα εάν το σώμα ήταν τυλιγμένο με σάβανο μπορεί οι ώμοι και τα άνω άκρα να βρεθούν συρρικνωμένα στην θωρακική περιοχή Roksandic (*supra n. 12*) 104.

το επίπεδο διατήρησής τους.[25] Για παράδειγμα, εξαιτίας της βαρύτητας μπορεί να υποχωρήσουν τοιχώματα ή φυσικοί βράχοι και να προκαλέσουν κατάγματα στα οστά τα οποία μπορεί να μοιάζουν με κατάγματα που προήλθαν πριν ή κατά τη στιγμή του θανάτου.

Άλλοι παράγοντες που είναι σημαντικοί για τη διατήρηση των οστών είναι η ηλικία και το φύλο του νεκρού.[26] Υποστηρίζεται συχνά ότι τα παιδικά οστά είναι λιγότερο ανθεκτικά απ' ότι τα οστά ενήλικων ατόμων. Αυτό ισχύει ίσως για ακραίες περιβαλλοντικές συνθήκες.[27] Η οξύτητα του εδάφους[28] και η υψηλή θερμοκρασία[29] παίζουν αναμφισβήτητα καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση των οστών. Όταν οι συνθήκες όμως είναι ήπιες η ανεύρεση ανήλικων σκελετών φαίνεται να είναι περισσότερο το αποτέλεσμα ταφικών πρακτικών και ανασκαφικών τεχνικών παρά περιβαλλοντικών συνθηκών.[30]

Μεταβολές της επιφάνειας του οστού.

Οι παραπάνω παράγοντες μπορούν να προκαλέσουν μεταβολές στην επιφάνεια των οστών ως προς το μέγεθος, τη δομή ή την υφή τους.[31] Ως τέτοιες μεταβολές συνήθως αναφέρονται κατάγματα και αλλοιώσεις στην επιφάνεια του οστού, περιλαμβάνονται όμως και μεταβολές που οφείλονται σε καύση ή σε υψηλή θερμοκρασία.[32] Γενικά, ο βαθμός αλλοίωσης του οστού αντανακλά τον χρόνο έκθεσης του σε κλιματολογικούς παράγοντες (ήλιο, αέρα, θερμοκρασία, βροχή).[33] Για παράδειγμα, η ροή νερού στο έδαφος μπορεί να προκαλέσει σχηματισμό εναποθέσεων ανθρακικού ασβεστίου γύρω από τα οστά[34], ορυκτοποίηση του οστού, δημιουργία ρωγμών και καταγμάτων, χρώση ή αποχρωματισμό της επιφάνειας. Οξέα του εδάφους μπορεί να προκαλέσουν αλλοίωση μορφολογικών χαρακτηριστικών και εμφάνιση πόρων. Μεταβολές στην επιφάνεια του

---

[25] Για παράδειγμα η ροή όμβριων υδάτων από το μέσον του τάφου πιστεύεται ότι είναι υπεύθυνη για την φτωχή διατήρηση των οστών της ύστερης ταφής που βρέθηκε εκτάδην κατά χώραν στο μέσον κεραμοσκεπούς τάφου της Ρωμαϊκής περιόδου από τον Κεραμεικό. Αντίθετα οι παραμερισμένες ταφές είχαν καλύτερη διατήρηση. A. Lagia, «Kerameikosgrabung 1999. Preliminary analysis of the human skeletal remains», *AA* 2000, 484–487.

[26] C. Masset, «Influence du sexe et de l'âge sur la conservation des os humains», στο *L'Homme, Hier et Aujourd'hui* (Paris 1972) 333-343;P.L. Walker, J.R. Johnson, P.M. Lambert, «Age and sex biases in the preservation of human skeletal remains», *AJPA* 1988, 76:183–188.

[27] Βλ. S. Mays, *The Archaeology of Human Bone*, (London 1998) 21–22; S. Mays, «Infant taphonomy», *Int J Osteoarch* 7:221–229.

[28] Υπάρχει μια αντίστροφη σχέση μεταξύ της διατήρησης των οστών και της οξύτητας του εδάφους βλ. C.G. Gordon and J.E. Buikstra, «Soil pH, Bone Preservation and Sampling Bias at Mortuary Sites», *American Antiquity* 1981, 46:566–571.

[29] Η αποσύνθεση των οστών είναι ταχύτερη σε υψηλές θερμοκρασίες βλ. D.W. Von Endt and D.J. Ortner, «Experimental Effects of Bone Size and Temperature on Bone Diagenesis», *Journal of Archaeological Science* 1984, 11:247–253.

[30] Για παράδειγμα, η υιοθέτηση του κοσκινίσματος κατά την ανασκαφή στο Καβούσι είχε εντυπωσιακά αποτελέσματα στην ανεύρεση παιδικών οστών. Βλ M.A. Liston, *The Human skeletal Remains from Kavousi, Crete: A bioarchaeological analysis*. UMI 2001.

[31] L.G. Marshall, «Bone Modification and «The Laws of Burial», στο Bonnichsen and Sorg 8.

[32] J.E. Buikstra and M. Swegle, «Bone Modification Due to Burning: Experimental Evidence», στο Bonnichsen and Sorg 247–258.

[33] «Weathering» κατά A.K. Behrensmeyer, «Taphonomic and Ecologic Information from Bone Weathering», *Paleobiology* 1978, 4:150–162.

[34] Marshall (*supra n. 28*) 21.

οστού μπορούν επίσης να προκληθούν από κάποιο ειδικό παράγοντα, όπως για παράδειγμα τα δόντια τρωκτικών.[35]

Μελέτη αναμεμιγμένων υπολειμμάτων.

Όσο και αν έχουν πολλαπλασιαστεί οι μέθοδοι που επιτρέπουν την μελέτη συλλογικών τάφων, η γνώση της ανθρώπινης μορφολογίας παραμένει ο σημαντικότερος παράγοντας για την κατανόηση της πολυπλοκότητας που εμπεριέχει ένα ταφικό σύνολο[36] και τη διάκριση των μη-πολιτισμικών παραγόντων που συμμετέχουν στο σχηματισμό του. Για τη διαφοροποίηση αναμεμιγμένων υπολειμμάτων κατασκευάζεται ένας λεπτομερής κατάλογος των οστών με βάση τον τύπο του οστού και την πλευρά.[37] Το μέγεθος του οστού και το σχήμα είναι ιδιαίτερα χρήσιμα στην περίπτωση πολύ θραυσμένων οστών. Αν τα στοιχεία της ανασκαφής και η εμπειρία του ερευνητή το επιτρέπουν, μπορεί να γίνει διαφοροποίηση των υπολειμμάτων με βάση μορφολογικές σχέσεις μεταξύ των οστών που αρθρώνονται.[38] Μεγαλύτερη προσοχή χρειάζεται στη χρήση χρωματικών διαφορών για τη διαφοροποίηση ατόμων. Είναι πιθανό περιβαλλοντικοί παράγοντες άγνωστοι στη δικαστική ανθρωπολογία να επιδρούν στη δημιουργία χρωματισμών.

Ο τάφος αριθμός 8 από τον Ραμνούντα.[39]

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2000 στον Ραμνούντα η Αρχαιολογική Εταιρεία διεξήγαγε εκ νέου ανασκαφή στο νεκροταφείο που βρίσκεται νοτιοανατολικά της ακρόπολης του Ραμνούντα.[40] Μεταξύ των ευρημάτων αποκαλύφτηκε μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος (Εικ. 1) ο οποίος περιελάμβανε τα σκελετικά υπολείμματα από τον ενταφιασμό έξι τουλάχιστον ατόμων, τριών ενήλικων και τριών ανήλικων (Πίνακας 1). Η διάταξη στο χώρο των ανθρώπινων σκελετικών ευρημάτων που βρέθηκαν στον τάφο παρουσιάζει μια ιδιαίτερα σύνθετη εικόνα σχετικά με τον τρόπο ταφής και την αλληλουχία των ενταφιασμών και θέτει ερωτήματα σχετικά με την ταφική συμπεριφορά που οδήγησε σε αυτή. Για την κατανόηση των ερωτημάτων που αφορούν την ταφική συμπεριφορά είναι απαραίτητη η λεπτομερής ανάλυση του ταφικού πλαισίου, των ταφονομικών χαρακτήρων των σκελετικών ευρημάτων και των ανθρωπολογικών παραμέτρων φύλου, ηλικίας και παθολογίας. Η συστηματική ανασκαφή και η λεπτομερής καταγραφή της στρωματογραφικής θέσης των οστών βοήθησε σημαντικά

[35] Η επαφή των κοπτήρων τρωκτικών με τα οστά προκαλεί τη δημιουργία παράλληλων αυλακώσεων στην επιφάνεια του οστού. Τέτοιες αλλοιώσεις παρατηρήθηκαν σε οστά από ταφή της ύστερης αρχαιότητας από την Ακραιφία. Βλ. Ε. Βλαχογιάννη, Α. Λάγια και Β. Σαμπετάι, «Πολλαπλές ταφές από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακραιφίας. Αρχαιολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση», (Πρακτικά Συνεδρίου Βοιωτικών Σπουδών *in press*).

[36] Ubelaker (*supra n. 19*) 346.

[37] Βλ. παρακάτω: Εκτίμηση Ελαχίστου Αριθμού Ατόμων.

[38] Positive articulation κατά E.R. Kerley, «Special observations in skeletal identification», *Journal of Forensic Sciences,* 1972:355, 17:349–357.

[39] Β. Πετράκος *ΠΑΕ* 2000.

[40] Για παλαιότερες ανασκαφές στον ίδιο χώρο βλ. Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1958, 32–37; Β. Πετράκος *ΠΑΕ* 1979, 43 κ.εξ.

στην ταύτιση τμημάτων των σκελετών και την ανασύσταση της πιθανής αλληλουχίας ταφής τους.

Άτομο	*Ηλικία (έτη)*	*Φύλο*
8α	**15**	***Θηλυκό;***
8β	**35+**	***Θηλυκό***
8γ	**50+**	***Θηλυκό;***
8δ	**50+**	***Αρσενικό***
8ε	**10**	**—**
8στ	**5**	**—**

Πίνακας 1. Συνοπτικά αποτελέσματα.

ΑΝΑΛΥΣΗ.

Ι. Ταφονομία.[41]

i) Το περιβάλλον ταφής: Αρχιτεκτονική του τάφου: Ο τάφος αριθμός 8 είναι ορθογώνιος με κατεύθυνση από Ν προς Β και εξωτερικές διαστάσεις 2,10 μ. μήκος και 1,28 μ. μέγιστο πλάτος. Ήταν σκεπασμένος με τέσσερις μεγάλες ανισομεγέθεις μαρμάρινες πλάκες, η ανατολική παρειά ήταν επενδυμένη με κάθετα διατεταγμένους ορθογωνίους λίθους, ενώ η δυτική παρειά καλυπτόταν αρχικά από κάθετα διευθετημένες πλινθόπλακες. Οι εσωτερικές διαστάσεις του τάφου στον πυθμένα είναι: μήκος 1,75 μ., πλάτος 0,60, βάθος στο βόρειο τμήμα 0,50 μ., στο κέντρο 0,65 μ. και στο νότιο τμήμα κυμαίνεται από 0,60–0,65 μ.

Η παρουσία φυσικών βράχων στις παρειές και το έδαφος σε συνδυασμό με την παρουσία ορθογωνίων λίθων και πλινθόπλακων στις παρειές (Εικ. 2) και καλυπτήριων πλακών στην επιφάνεια του τάφου καθώς και η σημαντική κλίση του εδάφους στην περιοχή αυτή του νεκροταφείου δημιούργησαν διαφορετικά μικρο–περιβάλλοντα σε διάφορα σημεία του τάφου. Γίνεται φανερό οτι οι διακυμάνσεις στις διαστάσεις και την αρχιτεκτονική του ταφικού χώρου έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον τρόπο ενταφιασμού των νεκρών και την μετά την εναπόθεση μετακίνηση των οστών μέσα στον τάφο.

ii) Ανασκαφή και Διάταξη των οστών–Χρονική Αλληλουχία ενταφιασμών: Η ανασκαφή των σκελετών και η συλλογή των οστών έγιναν με λεπτά εργαλεία και μεγάλη προσοχή δεδομένης της εύθραυστης κατάστασής τους. Κατά την απομάκρυνση και συσκευασία των οστών καταγράφτηκε η στρωματογραφική τους θέση.

Ο τάφος ανοίχτηκε από το βόρειο τμήμα του στην περιοχή των μικρότερων καλυπτήριων πλακών. Το μικρό και ακανόνιστο σχήμα των πλακών και το γεγονός ότι βρέθηκαν μετακινημένες υποστηρίζει την θέση ότι οι πλάκες στο βόρειο τμήμα του τάφου αποτελούσαν και στην αρχαιότητα το σημείο πρόσβασης στο εσωτερικό του

[41] Τις πληροφορίες που αφορούν την ανασκαφή χρωστώ αποκλειστικά στον αρχαιολόγο Δρ. Κ. Καλογερόπουλο ο οποίος και την διεξήγαγε.

τάφου.[42] Αρχικά αποκαλύφθηκε ο σκελετός (8α) που βρέθηκε στο ανώτερο σημείο του τάφου. Διακρινόταν από τη στρωματογραφική του θέση και τη στάση του σκελετού (Εικ. 3). Τα περισσότερα τμήματα του 8α συμπεριλαμβανομένου του κρανίου, βρέθηκαν *κατά χώραν* σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης και πληρότητας, σε βορειότερη και υψηλότερη κατά 5–10 εκατοστά θέση από τους υπόλοιπους σκελετούς[43] (Σχέδιο 1). Ο σκελετός (8α) ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση στην αριστερή του πλευρά, το δεξί αντιβράχιο ήταν συνεσταλμένο στην κοιλιακή περιοχή και τα κάτω άκρα βρίσκονταν σε συνεσταλμένη θέση με τα γόνατα ακουμπισμένα στην δυτική παρειά του τάφου. Ο τρόπος εναπόθεσης του σώματος είχε σαν αποτέλεσμα την «ασφάλιση» του σκελετού μεταξύ των δυο παρειών του τάφου και του νέου «πυθμένα» που είχε δημιουργηθεί από την πλήρωση των προγενέστερων ταφών με χώμα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη διατήρηση των οστών της λεκάνης και των κάτω άκρων σε ανατομική θέση παρότι, υπό διαφορετικές συνθήκες, η συγκεκριμένη στάση ενταφιασμού θα προκαλούσε μετατόπιση και κατάρρευση των αντίστοιχων οστών αμέσως μετά την αποσύνθεση των μαλακών μορίων.[44] Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι η εναπόθεση του σώματος του ύστερου σκελετού με τη συγκεκριμένη στάση ήταν πιθανότατα το αποτέλεσμα κορεσμού του χώρου από τις προηγούμενες ταφές.

Στη συνέχεια αποκαλύφθηκαν τα οστά των κάτω άκρων τριών ενήλικων σκελετών (8β, 8γ, 8δ) σε ανατομική θέση, εκτάδην, σε επάλληλη διάταξη και με ελάχιστη στρωματογραφική απόσταση μεταξύ τους (Εικ. 4). Η διάταξη αυτή των σκελετών, σε συνδυασμό με την ελάχιστη συσσώρευση χώματος μεταξύ τους υποστηρίζει την (σχεδόν;) ταυτόχρονη εναπόθεσή τους στον τάφο πριν την ολοκλήρωση της αποσύνθεσης των μαλακών μορίων. Το επίπεδο του εδάφους δεν θα επαρκούσε να διατηρήσει σε ανατομική θέση τα οστά της περιοχής του γονάτου (μηριαίο–κνήμη–επιγονατίδα) σε περίπτωση που η διαδοχική εναπόθεση των σκελετών είχε γίνει μετά τη σήψη κάθε πτώματος. Η σταθερότητα της άρθρωσης του γονάτου είναι ασθενής εξαιτίας της ανατομίας της.[45] Έτσι, μετά την αποσύνθεση των μαλακών μορίων (συνδέσμων, μυών κτλ) η περιοχή, ιδιαίτερα οι επιγονατίδες, είναι ευάλωτη σε μετατοπίσεις.[46]

Στο διαθέσιμο εύρος και βάθος στο νότιο άκρο του τάφου βρέθηκαν συσσωρευμένα, με μικρές διαφορές στη στρωματογραφική τους θέση και σε σχετικά φτωχή κατάσταση διατήρησης, τα κρανία πέντε ατόμων (8β, 8γ, 8δ, 8ε, 8στ).[47] Το γεγονός ότι κάποια κρανία βρέθηκαν με ποικίλο προσανατολισμό σε μη ανατομική θέση, οφείλεται στην κλίση του εδάφους στο νότιο τμήμα του τάφου,[48] η οποία, σε συνδυασμό

---

[42] Οι επάλληλες ταφές απαιτούν ανοιχτή πρόσβαση στον τάφο Roksandic (*supra n. 12*) 111.

[43] Εκτός από την στρωματογραφική θέση του σκελετού 8α, η διαφοροποίησή του ήταν επιπλέον δυνατή χάρη στην νεαρή ηλικία του ατόμου (15 περίπου ετών) με άμεσες συνέπειες στο βαθμό ωριμότητας και τις διαστάσεις του σκελετού (βλ. ανάλυση).

[44] «Wall effect» κατά Roksandic (*supra n. 12*) 106.

[45] P.L. Williams, R. Warwick, M. Dyson and L.H. Bannister, *Gray's Anatomy* (New York 1989) 533.

[46] Η διατήρηση ασθενών συνδέσμων σε ανατομική θέση είναι μείζονος σημασίας στην αναγνώριση πρωτογενών ταφών καθώς και της διαπίστωσης της χρονικής αλληλουχίας ενταφιασμών στις περιπτώσεις πολλαπλών ταφών, βλ. Duday και συν. (*supra n. 3*) 31-32 ,46.

[47] Η μεγάλη καλυπτήρια πλάκα που σκέπαζε το νότιο μέρος του τάφου μετακινήθηκε τελευταία ώστε να διευκολυνθεί η ανασκαφή του αξονικού μέρους των σκελετών.

[48] Διαφορετική κλίση του εδάφους στο νότιο τμήμα δημιουργήθηκε από «βαθούλωμα» στη περιοχή αυτή του τάφου.

με το βάρος και ανατομικό σχήμα των κρανίων και τον χαλαρό τύπο άρθρωσης της ατλαντο–ινιακής άρθρωσης οδήγησε στην ολίσθηση και μετατόπισή τους.[49]

Γίνεται φανερό ότι οι διαστάσεις και η αρχιτεκτονική του χώρου στο ίδιο σημείο καθώς και στο κέντρο του τάφου οδήγησαν σε διατάραξη και σχετικά κακή διατήρηση των μελών της άνω περιοχής των σκελετών των ενήλικων ατόμων.[50] Στο νότιο και κεντρικό τμήμα του τάφου τα οστά συμπεριφέρθηκαν σα να ήταν σε ένα *μερικώς οροθετημένο «άδειο χώρο»*[51] ο οποίος πληρώθηκε με χώμα με την πάροδο του χρόνου και όχι τη στιγμή της ταφής.[52] Αντίθετα, η ταφονομική συμπεριφορά των οστών στο βόρειο τμήμα του τάφου ήταν περισσότερο οροθετημένη. Η σχεδόν «επίπεδη» (αν και με κλίση) βόρεια περιοχή του τάφου επέτρεψε τη διατήρηση σε ανατομική θέση οστών της λεκάνης και των κάτω άκρων τριών ενήλικων σκελετών (8β, γ, δ) καθώς και τμημάτων των άνω άκρων αυτών που βρέθηκαν σε έκταση και σε πρηνή θέση στο ίδιο σημείο. Η συσσώρευση των κρανίων στο νότιο τμήμα του τάφου σε συνδυασμό με τον προσανατολισμό των μετακρανιακών οστών ταυτίζεται προφανώς με τον προσανατολισμό των νεκρών στον τάφο (Ν–Β).

Τέλος, συλλέχθηκαν διεξοδικά τα οστά που βρέθηκαν στα κατώτερα στρώματα του τάφου πάνω στο φυσικό βράχο. Αποτελούνταν κυρίως από διάσπαρτα παιδικά οστά. Το πιθανότερο είναι είτε ότι οι παιδικές ταφές προηγήθηκαν του ενταφιασμού των υπολοίπων και διαταράχτηκαν με τους επόμενους ενταφιασμούς,[53] ή ότι τα παιδικά οστά καταστράφηκαν εξαιτίας της μεγαλύτερης ευαισθησίας τους σε ταφονομικές αλλοιώσεις.[54]

Αν και δεν έγινε κοσκίνισμα του χώματος, η διεξοδική ανασκαφή διασφάλισε την συλλογή όλων των οστών που περιείχε ο τάφος και επέτρεψε την θέση ερωτημάτων που αφορούν ταφικές πρακτικές. Οι ανασκαφικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν δείχνουν ότι η ποικιλομορφία στη διατήρηση οστών προέκυψε από γεγονότα που συνέβησαν πριν την ανασκαφή.

iii) Κατάσταση διατήρησης των οστών. Την καλύτερη κατάσταση διατήρησης και πληρότητας παρουσίασε ο ανώτερος σκελετός της έφηβης. Οι ενήλικοι σκελετοί παρουσιάζουν παρόμοια διατήρηση αν και τα οστά του αξονικού τους μέρους βρέθηκαν σε σημαντικό βαθμό αναμεμιγμένα. Δεν παρατηρήθηκαν διαφορές που οφείλονται στη στρωματογραφική θέση ή στο φύλο των ενήλικων ατόμων. Τη φτωχότερη διατήρηση παρουσίασαν οι παιδικοί σκελετοί από τους οποίους βρέθηκαν κρανιακά κυρίως οστά.

Μεταξύ των οστών των ενήλικων σκελετών και τον σκελετό της έφηβης την καλύτερη διατήρηση παρουσίασαν τα μακρά οστά (μηριαία, κνήμες, βραχιόνια, κερκίδες, ωλένες) και οστά του κρανίου (ινιακό, κάτω γνάθος, τμήματα των βρεγματικών

---

[49] Βλ. Masset C (1987) Le «Recrutement» d'un ensemble funéraire. In H. Duday and C. Masset (eds.) *Anthropologie Physique et Archéologie*. Paris, CNRS; Roksandic (*supra n. 12*) 102.

[50] Η θωρακική και σπονδυλική περιοχή καθώς και τα άνω άκρα των περισσότερων σκελετών βρέθηκαν τουλάχιστον κατά ένα μέρος διαταραγμένα. Διαφορετική ταφική συμπεριφορά είχε ο σκελετός 8α που βρέθηκε στο ανώτερο στρώμα και εξετάζεται χωριστά.

[51] Duday και συν. (*supra n. 3*) 34-42; Roksandic (*supra n.12*) 106

[52] Η παρουσία του αριστερού βραχιονίου του 8γ μεταξύ των κρανίων στο νότιο τμήμα του τάφου είναι προφανώς το αποτέλεσμα των μετατοπίσεων που έλαβαν χώρα στο σημείο αυτό του τάφου.

[53] Όπως είναι πιθανό να συνέβη σε πολλαπλό τάφο της ίδιας περιόδου από το νεκροταφείο του Κεραμεικού, A. Lagia (*supra n. 25*) 481–493.

[54] Βλ. σημ. 26 και 27.

και κροταφικών).[55] Βραχέα οστά των άνω άκρων βρέθηκαν πολλά σε αρκετά καλή κατάσταση, οι επιφύσεις όμως των περισσοτέρων βραχέων και μακρών οστών ήταν κατεστραμμένες.[56] Η απουσία ταρσικών οστών από τους ενήλικους σκελετούς είναι δύσκολο να εξηγηθεί μια που τα ταρσικά οστά (όπως και τα καρπικά) είναι από τα πλέον συμπαγή στον σκελετό, σπάνε δύσκολα και είναι σπάνια στόχος σαρκοφάγων για τον περιεχόμενό τους μυελό.[57] Τα οστά του αξονικού σκελετού και κυρίως της λεκάνης ήταν σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένα πιθανώς εξαιτίας της μεγάλης πυκνότητάς τους σε σπογγώδη ιστό.

Ερωτήματα θέτει η φτωχή παρουσία παιδικών μετακρανιακακών οστών. Αν και τα κρανιακά οστά και τα δόντια των δυο παιδιών (8ε και 8στ) βρέθηκαν σε αρκετά καλή κατάσταση διατήρησης, μετακρανιακά οστά βρέθηκαν ελάχιστα στον πυθμένα του τάφου. Φτωχή διατήρηση παιδικών οστών η οποία πιθανώς σχετίζεται με την μεταχείριση των προγενέστερων νεκρών παρατηρήθηκε και σε τάφους της ρωμαϊκής περιόδου από τον Κεραμεικό.[58] Αντίθετα, σε ταφές της ίδιας περιόδου από την Κόρινθο η διατήρηση παιδικών οστών στον ίδιο τάφο δε διέφερε από αυτή των ενήλικων.[59] Είναι πιθανό η φτωχή διατήρηση των ανήλικων σκελετών από τον τάφο 8 του Ραμνούντα να οφείλεται σε μεταθανάτια διατάραξη με σκοπό την εναπόθεση νέων ενταφιασμών.

iv) Ταφονομικές αλλοιώσεις στην επιφάνεια των οστών: Ταφονομικές αλλοιώσεις που οφείλονται σε παρατεταμένη έκθεση των οστών σε κλιματολογικές συνθήκες παρατηρήθηκαν έντονα στα μηριαία του 8α και του 8β καθώς και στο αριστερό βραχιόνιο του 8β. Τα μηριαία των 8α και 8β παρουσιάζουν επιμήκεις ρωγμές στην οστική τους επιφάνεια[60] (Εικ. 5). Επιπλέον, τα τμήματα των οστών που λόγω τρόπου ενταφιασμού και μεταθανάτιων μετατοπίσεων προεξείχαν του χώματος, είναι καλυμμένα με ορυκτοποιημένο ίζημα και έχουν περισσότερο λευκό χρώμα από τα υπόλοιπα οστά (Εικ. 6). Αντίθετα, τα μακρά οστά των 8γ, δ, ε και στ παρουσιάζουν ελάχιστες μεταβολές λόγω έκθεσης και έχουν πιο σκούρο χρώμα. Οι παρατηρήσεις αυτές υποστηρίζουν την θέση ότι τουλάχιστον κάποια από τα οστά των 8α και 8β έμειναν για ένα διάστημα εκτεθειμένα μέχρι την πλήρωση τους με χώμα και ότι οι δυο αυτοί νεκροί ήταν πιθανώς οι τελευταίοι ενταφιασμοί δυο ξεχωριστών επεισοδίων ταφής.

ΙΙ. Βιολογικό προφίλ–Ανθρωπολογική Ανάλυση.

i) Υπολογισμός Ελαχίστου Αριθμού Ατόμων (ΕΑΑ): Για την εκτίμηση του ΕΑΑ σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα ανασκαφικά δεδομένα. Έγινε προσπάθεια να ακολουθηθεί η στρωματογραφική θέση των σκελετικών ευρημάτων όπως είχε καταγραφεί τη στιγμή της

[55] Το κροταφικό οστό είναι από τα πλέον ανθεκτικά στο σκελετό και μπορεί να διατηρείται το ίδιο συχνά όσο το μηριαίο. Ubelaker (*supra n. 16*) 338–339.

[56] Η κακή διατήρηση επιφύσεων των μακρών οστών σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να οφείλεται στην προτίμησή τους από scavengers εξαιτίας της λιπαρούς και θρεπτικής τους σύστασης (H.T. Bunn, «Diagnosing Plio–Pleistocene Hominid Activity with Bone Fracture Evidence», στο Bonnichsen and Sorg 310.

[57] C.M. Darwent and R. Lee Lyman, «Detecting the Postburial Fragmentation of Carpals, Tarsals and Phalanges», στο Haglund and Sorg 358–9.

[58] Lagia (*supra n. 25*).

[59] A. Wesolowsky, «The Skeletons of Lerna Hollow», *Hesperia* 1973, 346.

[60] Buikstra and Ubelaker 95–106.

ανασκαφής. Η διαφοροποίηση οστών από τους ανήλικους σκελετούς (8α, ε, στ) ήταν σχετικά εύκολη και βασίστηκε τόσο στην παρουσία διαφορών που οφείλονται στον βαθμό ωριμότητας και ανάπτυξης του σκελετού και της οδοντοστοιχίας όσο και στη στρωματογραφική τους θέση. Η εκτίμηση του ΕΑΑ των ενήλικων ατόμων βασίστηκε επιπλέον στα πρωτόκολλα καταγραφής και ανάλυσης για μικτές ταφές των Buikstra and Ubelaker,[61] η οποία περιλαμβάνει την αναγνώριση των οστών με βάση την ανατομική τους θέση, την πλευρά, το τμήμα του οστού, το βαθμό διατήρησης, την ωριμότητα, το φύλο και το μέγεθος. Εργαστηριακά έγινε ταίριασμα ζευγών οστών με βάση το μέγεθος και την παρουσία διακριτικών χαρακτηριστικών, όπως το διαφραγματικό τρήμα (septal aperture) στην περίπτωση του 8γ.

Εξαιτίας της στάσης του σώματος η αριστερή πλευρά του σκελετού 8α (αριστερό άνω άκρο, πλευρές) και τμήματα της σπονδυλικής στήλης[62] βρέθηκαν σε μεγαλύτερο βάθος και αναμεμιγμένα κατά ένα μέρος με αντίστοιχα οστά που ανήκουν πιθανότατα στον 8β.[63] Η παρατήρηση αυτή στενεύει ίσως το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ του ενταφιασμού του 8α και των τριών προηγούμενων σκελετών. Σημαντική δυσκολία παρουσίασε η διαφοροποίηση τμημάτων των σκελετών 8β, γ και δ οι οποίοι παρουσίασαν το μεγαλύτερο ποσοστό αναμεμιγμένων οστών (βλ. Ανασκαφή και διάταξη των οστών).

ii) Δημογραφικές παράμετροι. *Προσδιορισμός του Φύλου και της Ηλικίας.* Η χρήση πολλαπλών χαρακτήρων από τον σκελετό με σκοπό τον ακριβέστερο προσδιορισμό των δημογραφικών παραμέτρων φύλου και ηλικίας παρουσίασε δυσκολίες στην περίπτωση των σκελετών 8β, γ, και δ εξαιτίας της μετατόπισης και ανάμιξης οστών στο νότιο και κεντρικό τμήμα του τάφου. Επιπλέον, τα οστά της λεκάνης τα οποία παρουσιάζουν την μεγαλύτερη αξιοπιστία στην εκτίμηση του φύλου και της ηλικίας βρέθηκαν σε φτωχή κατάσταση διατήρησης.

Προσδιορισμός του Φύλου: Σχετικά με τον προσδιορισμό του φύλου στα ανήλικα άτομα δεν υπάρχει ακόμα συμφωνία των επιστημόνων για μια αρκετά αξιόπιστη μακροσκοπική μέθοδο.[64] Έτσι δεν έγινε εκτίμηση του φύλου των 8ε και 8στ. Στους ενήλικους σκελετούς (8β, γ, δ) και στην έφηβη (8α) ο προσδιορισμός του φύλου βασίστηκε στη παρατήρηση μορφολογικών χαρακτήρων της λεκάνης (ηβική περιοχή, ισχιακή εντομή, προ–ωτιαία αύλακα) και του κρανίου (υπερόφρυα τόξα, μαστοειδείς αποφύσεις, ινιακή ακρολοφία, γνάθοι)[65] και στον υπολογισμό διαστάσεων διμορφικού χαρακτήρα των μακρών οστών.[66]

---

[61] Buikstra and Ubelaker 9.

[62] Η σπονδυλική στήλη του 8α βρέθηκε σχεδόν πλήρης σε λίγο μεγαλύτερο βάθος από αυτό του κρανίου, μαζί με οσφυϊκούς σπονδύλους και μέρος του ιερού οστού (πιθανότατα) του 8β. Η διαφοροποίηση των δυο σκελετών βασίστηκε στην ατελή συνοστέωση των δακτυλίων των επιφύσεων των σπονδύλων του 8α, καθώς και σε διαφορές μεγέθους μεταξύ των δυο σκελετών και την παρουσία εκφυλιστικών αλλοιώσεων στον 8β.

[63] Ο σκελετός 8β τοποθετήθηκε στον τάφο τελευταίος πριν τον 8α και σε θέση λίγο βορειότερη από αυτή των 8γ και 8δ, όπως φαίνεται από τη στρωματογραφική θέση των γονάτων και της λεκάνης.

[64] S. Saunders, «Subadult skeletons and growth–related studies», στο M.A. Katzenberg and S.R. Saunders eds., *Biological Anthropology of the Human Skeleton* (NY 2000) 138.

[65] Buikstra and Ubelaker 16–21.

[66] W.M. Krogman and M.Y. Iscan, *The Human Skeleton in Forensic Medicine* (Illinois 1986) 234–247; Α. Λάγια, Κ. Μωραίτης, Κ. Ηλιόπουλος και Σ. Μανώλης, «Εκτίμηση φύλου και ηλικίας από τον σκελετό:

Εκτίμηση της ηλικίας: Η εκτίμηση της ηλικίας των ανήλικων ατόμων βασίστηκε στο βαθμό σχηματισμού και ανατολής των δοντιών,[67] στο μήκος των μακρών οστών[68] και στο βαθμό οστεοποίησης δευτερογενών κέντρων συνοστέωσης.[69] Ακολουθήθηκε η διάκριση των ηλικιών σε βρεφική (0–2 ετών), πρώιμη παιδική (3–5 ετών), ύστερη παιδική (6–12 ετών) και εφηβική ηλικία (13–24 ετών) σύμφωνα με τους Steele και Bramblett.[70] Η εκτίμηση της ηλικίας των ενήλικων ατόμων βασίστηκε στη παρατήρηση των μορφολογικών μεταμορφώσεων της ηβικής σύμφυσης,[71] της ωτιαίας επιφάνειας της λεκάνης[72] και του στερνικού άκρου των πλευρών.[73] Επιπλέον, χρησιμοποιήθηκε ο βαθμός συνοστέωσης των ραφών του κρανίου[74] και ο βαθμός φθοράς της μασητικής επιφάνειας.[75]

Εκτίμηση του Αναστήματος. Η εκτίμηση του αναστήματος βασίστηκε στο μήκος των μακρών οστών των άνω άκρων που βρέθηκαν σε πληρότητα.[76] Χρησιμοποιήθηκαν οι φόρμουλες των Trotter & Gleser[77] οι οποίες είναι οι ευρύτερα χρησιμοποιούμενες και προσφέρουν συγκρίσιμα αποτελέσματα με άλλες ανθρωπολογικές μελέτες.

iii) Εκτίμηση παραμέτρων υγείας και παθολογίας. Η εκτίμηση των παραμέτρων υγείας και παθολογίας βασίστηκε σε ανθρωπολογικά και κλινικά δεδομένα.[78]

Επιγενετικοί χαρακτήρες (δομικές παραλλαγές της φυσιολογικής κατασκευής του ανθρώπινου σκελετού). Έγινε καταγραφή επιγενετικών χαρακτήρων του σκελετού, οι οποίοι μπορούν

Εφαρμογή και αξιολόγηση σύγχρονων μεθόδων σε Ελληνικούς πληθυσμούς». Ελληνική Εταιρεία Βιολογικών Επιστημών 2000, 22ο Πανελλήνιο Συνέδριο.

[67] C.F.A. Moorrees, E.A. Fannigan and E.E. Hunt, «Formation and resorption of three deciduous teeth in children», *AJPA* 1963a, 21:205–213; «Age variation of formation stages for ten permanent teeth», *Journal of Dental Research* 1963b, 42 (6) 1490–1502.

[68] D.H. Ubelaker, *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation* (Washington1989) 65–73.

[69] L. Scheuer and S. Black, *Developmental Juvenile Osteology* (London 2000).

[70] D.G. Steele and C.A. Bramblett, *The anatomy and biology of the human skeleton* (Texas 1988) 6–7.

[71] S.T. Brooks and J.M. Suchey, «Skeletal age determination based on the Os Pubis: A comparison of the Ascádi–Nemeskeri and Suchey–Brooks methods», *Human Evolution* 1990, 5:227–238.

[72] C.O. Lovejoy, R.S. Meindl, T.R. Pryzbeck and R.P. Mensforth, «Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of age at death», *AJPA* 1985, 68: 15–28.

[73] S.R. Loth and M.I. Iscan, «Morphological assessment of age in the adult: the thoracic region» στο M.Y. Iscan ed., *Age Markers in the Human Skeleton* (Illinois 1989) 105–135.

[74] R.S. Meindl and C.O. Lovejoy, «Ectocranial suture closure: a revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral–anterior sutures», *AJPA* 1985, 68:57–66. Για συζήτηση σχετικά με την αξιοπιστία των ραφών του κρανίου βλ. C. Masset, «Age estimation on the basis of cranial sutures», στο Iscan (supra n. 68) 71–103; V. Galera, D.H. Ubelaker, and L.A.C. Hayek, «Comparison of macroscopic cranial methods of age estimation applied to skeletons from the Terry Collection», *Journal of Forensic Science* 1998, 43: 933–939.

[75] D.R. Brothwell, *Digging up Bones: the Excavation, Treatment and Study of Human Skeletal Remains* (Oxford 1981) 71–72.

[76] Σημειώνεται ότι στα αρσενικά άτομα η χρήση μακρών οστών άλλων από τα μηριαία για την εκτίμηση του αναστήματος μπορεί να δώσει χαμηλότερες κατά 4–5 εκατοστά τιμές. T. Waldron, «A note on the estimation of height from long–bone measurements», *Int J of Osteoarchaeology* 1998, 8:75–77.

[77] Τροποποιημένες από τους Krogman and Iscan (*supra n. 61*) πιν.8.5

[78] A.C. Aufterheide and C. Rodriguez–Martin, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology* (Cambridge 1999); D. Resnick, *Diagnosis of Bone and Joint Disorders* (Philadelphia 1995); D. J. Ortner and W. G.J Putchard, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains* (Washington 1981); C. Roberts and K. Manchester, *The Archaeology of Disease* (New York 1995); S. Hillson, *Dental Anthropology* (Cambridge 1996).

να φανούν χρήσιμοι στη διερεύνηση γενετικών σχέσεων σε ένα πληθυσμό (π.χ. συγγένειας, επιγαμίας, μετακίνησης τμημάτων του πληθυσμού κτλ) όταν η παρουσία τους διαπιστωθεί σε μεγάλο αριθμό δειγμάτων.[79]

iv) Ανάλυση.

Σκελετός 8α: Ο υστερότερος σκελετός της ταφής (8α) ανήκει πιθανότατα σε κοπέλα 15 περίπου ετών (± 36 μήνες) όπως δείχνει ο βαθμός σχηματισμού και ανατολής των δοντιών,[80] ο βαθμός συνοστέωσης δευτερογενών κέντρων οστεοποίησης[81] και το μήκος των μακρών οστών.[82] Ο προσδιορισμός του φύλου βασίστηκε στην παρατήρηση μορφολογικών χαρακτήρων της λεκάνης (ισχιακή εντομή) και του κρανίου[83] (υπερόφρυο τόξο, μαστοειδείς αποφύσεις, ινιακή προεκβολή, κάτω γνάθος) και σε μετρικά χαρακτηριστικά των μακρών οστών (διάμετρος του μέσου της διάφυσης του μηριαίου). Το ανάστημα του ατόμου αυτού υπολογίζεται στα 147.68 ± 4.45 εκ. με βάση το μέγιστο μήκος του δεξιού βραχιονίου.

Παθολογικές παρατηρήσεις: Η παρουσία πόρωσης στις οφθαλμικές κόγχες (*cribra orbitalia*) (Εικ. 7) και τα βρεγματικά οστά (πορώδης υπερόστωση[84]) δείχνει ότι η κοπέλα έπασχε από κάποια μορφή αναιμίας κατά την παιδική ηλικία.[85] Η σχετικά προχωρημένη ηλικία της σε συνδυασμό με την ήπιας μορφής πόρωση συνηγορούν υπέρ της διάγνωσης μιας επίκτητης μορφής αναιμίας,[86] όπως η σιδηροπενία, η οποία μπορεί να οφείλεται σε έλλειψη σιδήρου στη διατροφή, ή/και στην παρουσία παρασιτικής μόλυνσης.[87] Επιπλέον, οι γομφίοι της κάτω γνάθου παρουσιάζουν αρχόμενη τερηδόνα στην μασητική επιφάνεια[88] η οποία συχνά σχετίζεται με την παρουσία υδατανθράκων στη διατροφή.[89]

---

[79] G. Hauser and G.F. De Stefano, *Epigenetic Variants of the Human Skull* (Stuttgart 1989); S.R. Saunders, «Nonmetric skeletal variation», στο M.Y. Iscan and K.A.R. Kennedy eds., *Reconstruction of Life from the Skeleton*, (New York 1989) 95–108; E. Barnes, *Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology* (Colorado 1994).

[80] Ο τρίτος γομφίος βρίσκεται στο στάδιο αρχής σχηματισμού της ρίζας και φαίνεται να είναι έγκλειστος.

[81] Η άνω επίφυση του αριστερού βραχιονίου είναι μερικώς συνοστεομένη με τη διάφυση, ενώ οι επιφύσεις (δακτύλιοι) των σπονδύλων και των πλευρών είναι ατελώς συνοστεομένες.

[82] Το μήκος του αριστερού βραχιονίου μαζί με τις επιφύσεις υπολογίζεται στα 26,7 εκατοστά.

[83] Η νεαρή ηλικία του ατόμου πιθανώς παίζει ρόλο στην ήπια παρουσία των μορφολογικών χαρακτήρων του κρανίου.

[84] Ο όρος «υπερόστωση» αποτελεί εσφαλμένο χαρακτηρισμό στην προκειμένη περίπτωση μια που δεν παρουσιάζεται αύξηση της διπλόης παρά μόνο πόρωση στην επιφάνεια του οστού.

[85] Ortner and Putschard (*supra n. 78*) 251–263; Aufterheide and Rodriguez–Martin (*supra n. 78*) 345–351.

[86] Στις περιπτώσεις γενετικών αναιμιών όπως για παράδειγμα οι θαλασσαιμίες, το άτομο συνήθως δεν επιβιώνει μέχρι την εφηβική ηλικία, ενώ οι οστικές αλλοιώσεις είναι συνήθως εντονότερες. J.H. Middlemiss and A. B. Raper, «Skeletal changes in the haemoglobinopathies», *Journal of Bone and Joint Surgery* 1966, 48 (B), 4:693–702.

[87] P.L. Stuart–Macadam, «Anemia in past human populations», στο P.L. Stuart–Macadam and S. Kent eds., *Diet, Demography and Disease* (New York 1992) 151–170.

[88] Η τερηδόνα αναπτύσσεται συνήθως προοδευτικά με την ηλικία. Η παρουσία της σε ήπιο βαθμό στη μασητική επιφάνεια των δοντιών χαρακτηρίζει κυρίως παιδιά και νεαρά ενήλικα άτομα. S. Hillson, «Dental pathology», στο Katzenberg and Saunders (*supra n. 64*) 263.

[89] Hillson (*supra n. 88*) 276–279; Hillson (*supra n. 83*) 260–261.

Επιγενετικά χαρακτηριστικά: Το αριστερό βραχιόνιο παρουσιάζει διαφραγματικό τρήμα στην περιοχή της κάτω επίφυσης.[90]

Σκελετοί 8β, γ και δ. Η διάκριση των σκελετών αυτών έγινε αρχικά με βάση τα μετρικά χαρακτηριστικά των μακρών οστών των κάτω άκρων τα οποία βρέθηκαν κατά χώραν και διαδοχικά (βλ. ταφονομικές παρατηρήσεις). Τα περισσότερα οστά του αξονικού σκελετού, όμως, συμπεριλαμβανόμενου και του κρανίου βρέθηκαν σε μεγάλο βαθμό αναμεμιγμένα. Ενδέχεται επομένως, η ανάλυση των σκελετών 8β, γ και δ να τροποποιηθεί στην πορεία της μελέτης.

Σκελετός 8β: Ο σκελετός 8β ανήκει σε θηλυκό άτομο με βάση μετρικά χαρακτηριστικά των μακρών οστών (περίμετρος του μέσου της διάφυσης του μηριαίου, μέγιστη διάμετρος της κεφαλής του βραχιονίου) και μορφολογικά χαρακτηριστικά της λεκάνης (ισχιακή εντομή, προ–ωτιαία αύλακα). Η ηλικία του, με βάση τις ραφές του κρανίου και την ωτιαία επιφάνεια της λεκάνης φαίνεται να είναι ατόμου τουλάχιστον μέσης ηλικίας (35+ ετών). Προβληματισμό θέτει η απουσία έντονης αποτριβής στους γομφίους της κάτω γνάθου και η ταυτόχρονη απώλεια εν ζωή προγομφίων και γομφίων. Είναι δύσκολο να εκτιμηθεί εάν η απουσία αποτριβής στους γομφίους οφείλεται σε πιθανώς νεαρότερη ηλικία του ατόμου, ή σε κάποια ιδιαιτερότητα στη μάσηση σαν αποτέλεσμα της απώλειας δοντιών εν ζωή.[91] Το ανάστημα του 8β υπολογίζεται σε 156.84 ± 4.24 εκατοστά με βάση το μέγιστο μήκος της αριστερής κερκίδας.

Παραλλαγές της φυσιολογικής κατασκευής του σκελετού–Παθολογικές παρατηρήσεις: Το ιερό οστό του 8β παρουσιάζει ετερόπλευρη ιεροποίηση του πέμπτου οσφυϊκού σπονδύλου από την δεξιά πλευρά, μια αλλοίωση εμβρυϊκής προέλευσης η οποία αποτελεί παραλλαγή της φυσιολογικής κατασκευής του σκελετού. Η ετερόπλευρη ιεροποίηση παρατηρείται συχνότερα στην δεξιά πλευρά απ' ότι στην αριστερή (όπως συνέβη και στην περίπτωση του 8β) και μπορεί να προκαλέσει προοδευτικά σκολίωση και συμπτώματα πόνου στη μέση και ισχάδας.[92] Ο ήπιος βαθμός οστεοαρθρίτιδας στην κάτω οσφυϊκή περιοχή (Εικ. 8) δείχνει ότι πιθανότατα στην περίπτωση του 8β η παραλλαγή αυτή δεν προκάλεσε σημαντικά κλινικά προβλήματα εν ζωή. Επιπλέον, είναι πιθανό ότι στον σκελετό αυτό ανήκουν δυο βραχιόνια τα οποία βρέθηκαν αναμεμειγμένα με οστά του 8γ[93] και παρουσιάζουν αμφιπλευρικά διαφραγματικό τρήμα.

Οδοντική υγεία: Η εξωτερική επιφάνεια της κορώνας του πρώτου κάτω προγομφίου παρουσιάζει μικρού βαθμό τερηδόνα, ενώ η απώλεια εν ζωή γομφίων και προγομφίων της κάτω γνάθου μπορεί να είναι το αποτέλεσμα προχωρημένου βαθμού τερηδόνας ή τοπικού τραύματος στην περιοχή.[94]

Σκελετός 8γ: Ο σκελετός 8γ ανήκει πιθανότατα σε θηλυκό άτομο με βάση μετρικά χαρακτηριστικά των μακρών οστών (περίμετρος του μέσου της διάφυσης του μηριαίου

---

[90] Η κατάσταση διατήρησης του δεξιού βραχιονίου δεν επιτρέπει την διαπίστωση αμφιπλευρικά της παρουσίας του επιγενετικού αυτού χαρακτηριστικού.

[91] Η απουσία έντονης αποτριβής και από την εμπρόσθια οδοντοστοιχία υποστηρίζει την πρώτη θέση δηλαδή, την παρουσία νεαρότερου ατόμου και θίγει την πιθανότητα ανάμιξης οστών στο νότιο τμήμα του τάφου.

[92] Barnes (*supra n. 79*) 110.

[93] Για τη διαφοροποίηση των μακρών οστών των άνω άκρων του 8β και 8γ ακολούθησα τις ενδείξεις των μετρικών χαρακτήρων των μακρών οστών των κάτω άκρων σύμφωνα με τις οποίες ο 8γ έχει αρκετά μεγαλύτερες διαστάσεις από τον 8β αλλά σημαντικά μικρότερες από τον 8δ.

[94] Hillson (*supra n. 88*) 254–266.

και μέγιστη διάμετρος της κεφαλής του βραχιονίου). Η ηβική σύμφυση και η ωτοειδής επιφάνεια της λεκάνης φανερώνουν άτομο προχωρημένης ηλικίας (50+ ετών). Το ανάστημα υπολογίζεται στα 153.4 ± 4.45 εκ. με βάση το μήκος του βραχιονίου.

Παθολογικές παρατηρήσεις: Η αριστερή παραρινική κοιλότητα εμφανίζει ίχνη ιγμορίτιδας, μιας χρόνιας συνήθως μόλυνσης που μπορεί να οφείλεται σε μολυσματικούς παράγοντες στην ατμόσφαιρα, σε αλλεργίες ή/και σε αποστήματα.[95] Επιπλεόν, η παρουσία υπερπλασίας του οστού στο μέσο της διάφυσης της δεξιάς κνήμης είναι ίσως το αποτέλεσμα κάποιου τραυματισμού εν ζωή και της διαδικασίας επούλωσης.

Σκελετός 8δ: Ο σκελετός 8δ ανήκει σε αρσενικό άτομο όπως φανερώνουν τα μετρικά χαρακτηριστικά των ρωμαλέων μακρών οστών (περίμετρος του μέσου της διάφυσης του μηριαίου και μέγιστη διάμετρος της κεφαλής του βραχιονίου και του μηριαίου) και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της λεκάνης (ισχιακή εντομή) και του κρανίου (υπερόφρυο τόξο, κάτω γνάθος). Η ηλικία του εκτιμάται σε 50+ έτη με βάση το προχωρημένο βαθμό συνοστέωσης των ραφών του κρανίου και τον προχωρημένο βαθμό απώλειας δοντιών εν ζωή. Το ανάστημα του ατόμου αυτού υπολογίζεται στα 171.62 ± 4.32 εκ. με βάση το μήκος της δεξιάς κερκίδας.

Παθολογικές παρατηρήσεις: Εμφανίζονται ίχνη πορώδους υπερόστωσης (healed porotic hyperostosis) στην ινιακή περιοχή του κρανίου, τα οποία μαρτυρούν την ύπαρξη αναιμικού επεισοδίου κατά την περίοδο της ανάπτυξης (παιδική ηλικία) .[96] Επίσης, το ίδιο άτομο παρουσιάζει εκτεταμένη απώλεια δοντιών εν ζωή και ίχνη περιοδοντίτιδας στη κάτω γνάθο, αλλοιώσεις που σχετίζονται στενά με την πάροδο της ηλικίας.[97] Οι αυχενικοί σπόνδυλοι με εκφυλιστικές αλλοιώσεις που βρέθηκαν στο κεντρικό προς νότιο τμήμα του τάφου πάνω στο φυσικό βράχο ανήκουν πιθανότατα στον 8δ με βάση τις διαστάσεις τους και τη στρωματογραφική τους θέση. Η παρουσία οστεοχονδρίτιδας στην αυχενική περιοχή παρατηρείται συχνότερα σε άτομα άνω των 40 ετών,[98] ενώ ανθρωπολογικά έχει παρατηρηθεί σε άτομα που διάγουν σκληρό βίο ή κουβαλούν βάρη με την άνω περιοχή της πλάτης.[99]

Σκελετός 8ε: Από την ταφή του σκελετού 8ε που φαίνεται να ανήκει στους πρωιμότερους ενταφιασμούς του τάφου 8, σώζονται κρανιακά κυρίως οστά, θραύσματα των γνάθων, μεγάλο μέρος της οδοντοστοιχίας και ελάχιστα μετακρανιακά οστά. Ο βαθμός σχηματισμού και ανατολής της μόνιμης οδοντοστοιχίας κάνουν φανερή την παρουσία παιδιού της ύστερης παιδικής ηλικίας, 10 περίπου ετών (εύρος 8.5–13.5 έτη). Τα μεγαλύτερα από τα παιδικά μακρά οστά που βρέθηκαν σε διάφορα σημεία του κατώτερου στρώματος του τάφου πιθανώς να ανήκουν στο παιδί αυτό.[100]

---

[95] P. Boocock, C.A. Roberts and K. Manchester, «Maxillary sinusitis in Medieval Chichester, England», *AJPA 1995*, 98:483–495; M. E. Lewis, C.A. Roberts and K. Manchester, «A comparative study of the prevalence of maxillary sinusitis in later Medieval urban and rural populations in northern England», *AJPA 1995,* 98:497–506.

[96] Aufterheide and Rodriguez–Martin (*supra n. 78*) 349.

[97] Hillson (*supra n. 88*) 263.

[98] Resnick (*supra n. 78*) 1407.

[99] P.S. Bridges, «Vertebral arthritis and physical activities in the prehistoric United States», *AJPA* 1994, 93:83–93; Aufterheide and Rodriguez–Martin (*supra n. 78*) 97.

[100] Οι άνω επιφύσεις των μηριαίων δεν έχουν ακόμα συνοστεωθεί με τις διαφύσεις. Το μήκος της διάφυσης του δεξιού βραχιονίου υπολογίζεται με προσέγγιση στα 134 εκατοστά.

Παθολογικές παρατηρήσεις: Οι κοπτήρες και οι προγόμφιοι της άνω γνάθου παρουσιάζουν γραμμική υποπλασία της αδαμαντίνης η οποία δημιουργείται κατά τη διάρκεια σχηματισμού των δοντιών[101] και ανθρωπολογικά σχετίζεται συνήθως με την παρουσία διατροφικών ελλείψεων, ή/και μολυσματικών ασθενειών κατά την παιδική ηλικία.[102]

Σκελετός 8στ: Από τον σκελετό 8στ σώζεται κυρίως το κρανίο, οι γνάθοι και η μόνιμη και νεογιλή οδοντοστοιχία σε αρκετά καλή κατάσταση διατήρησης. Ο βαθμός σχηματισμού και ανατολής της μόνιμης οδοντοστοιχίας και απορρόφησης της νεογιλής κάνουν φανερή την παρουσία παιδιού πρώιμης παιδικής ηλικίας 5 περίπου ετών (εύρος 3–6 ετών).

Συμπεράσματα.

Τα αποτελέσματα της ανθρωπολογικής ανάλυσης του τάφου αρ. 8 από τον Ραμνούντα θέτουν ερωτήματα που αφορούν τόσο τις συνθήκες διαβίωσης και θανάτου των ατόμων που ενταφιάστηκαν σε αυτόν, όσο και τις ταφικές πρακτικές που οδήγησαν στο συγκεκριμένο τρόπο ταφής. Κατέστη δυνατή η ανασύσταση της χρονικής αλληλουχίας των ταφών με βάση ταφονομικές παρατηρήσεις που αφορούν τη στρωματογραφική θέση και διάταξη των οστών στο χώρο, την κατάσταση διατήρησης των σκελετών και μεταβολές στην επιφάνεια των οστών.

Η ανάλυση των ανθρώπινων σκελετικών υπολειμμάτων φανέρωσε την παρουσία όλων των ηλικιακών ομάδων και των δυο φύλων στον τάφο. Δυο άτομα, ένα θηλυκό και ένα αρσενικό (8α και 8δ), έπασχαν από κάποιας μορφή αναιμία, πιθανότατα σιδηροπενία, κατά την παιδική ηλικία, ενώ, ένα παιδί ηλικίας 10 περίπου ετών (8ε) έφερε ίχνη υποπλασίας της αδαμαντίνης στη μόνιμη οδοντοστοιχία γεγονός που φανέρωσε την παρουσία διατροφικών ελλείψεων ή και μολυσματικών ασθενειών κατά την πρώιμη παιδική ηλικία. Επιπλέον παρατηρήθηκαν ίχνη μολυσματικής ασθένειας με τη μορφή ιγμορίτιδας σε ένα ενήλικο θηλυκό άτομο (8γ), ενώ εκφυλιστικές αλλοιώσεις βρέθηκαν στην αυχενική περιοχή ενός αρσενκού ενήλικου ατόμου (8δ) και πιθανότατα σχετίζονται με την προχωρημένη ηλικία του ή και έναν πιο σκληρό τρόπο διαβίωσης. Σχετικά με την οδοντική υγεία, παρατηρήθηκαν ίχνη αρχόμενης τερηδόνας στην έφηβη (8α), ενώ εκτεταμένη απώλεια δοντιών εν ζωή και ίχνη περιοδοντίτιδας βρέθηκαν σε ενήλικα θηλυκά και αρσενικά άτομα (8β και δ). Τέλος, είναι αξιοσημείωτη η παρουσία διαφραγματικού τρήματος στα βραχιόνια δυο τουλάχιστον ατόμων (8α και 8β), καθώς και η ασύμμετρη ιεροποίηση οσφυϊκού σπονδύλου σε ένα από αυτά (8β).

Ο συνδυασμός των αρχαιολογικών και ανθρωπολογικών δεδομένων έδειξε ότι οι ενταφιασμοί των έξι ατόμων έλαβαν πιθανότατα χώρα σε τρεις τουλάχιστον φάσεις. Τα τρία ενήλικα άτομα ενταφιάστηκαν ταυτόχρονα, ενώ η ταφή της έφηβης έλαβε χώρα υστερότερα, όταν ο τάφος είχε κορεστεί από τις προγενέστερες ταφές. Ο τρόπος αυτός ταφής δεν φαίνεται να ακολουθεί την συνηθισμένη χρήση τάφων της ίδιας περιόδου στις οποίες είτε η υστερότερη ταφή καταλαμβάνει το κέντρο του τάφου ενώ οι προγενέστερες ταφές παραμερίζονται στις παρειές του τάφου, ή οι προγενέστερες ταφές απορρίπτονται

[101] A.H. Goodman and J.C. Rose, «Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasias and associated histological structures», *Yearbook of Physical Anthropology* 1990, 33:59–110.

[102] Hillson (*supra n. 88*) 250.

έξω από τον τάφο. Ενδιαφέρον παρουσίασε η στρωματογραφική θέση και ο βαθμός απουσίας ανήλικων οστών. Παιδικά μετακρανιακά οστά, αν και σε αρκετά καλή κατάσταση διατήρησης, βρέθηκαν ελάχιστα στα κατώτατα τμήματα του τάφου θέτοντας ερωτήματα σχετικά με την ταφική συμπεριφορά που οδήγησε σε αυτή.

Τα αποτελέσματα αυτής της μελέτης πρέπει απλώς να νοηθούν ως μια προσπάθεια συνεκτίμησης ανθρωπολογικών και αρχαιολογικών δεδομένων μιας ανασκαφής με σκοπό την κατανόηση τόσο των παραμέτρων υγείας και δημογραφίας, όσο και των παραγόντων που χαρακτήρισαν την ανθρώπινη συμπεριφορά κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Η δημοσίευση της μελέτης αυτής ελπίζουμε ότι καθιστά σαφή τη σημασία της συμμετοχής ανθρωπολόγου στην ανασκαφή και ανάλυση ενός ταφικού συνόλου. Ο περιορισμός της ανθρωπολογικής ανάλυσης στην εξέταση του περιεχομένου μιας σακούλας με οστά μειώνει σημαντικά τον δυνατό αριθμό πληροφοριών που μπορεί να παρέχει η πολύπλευρη μελέτη ενός ταφικού συνόλου. Μια μελέτη στην οποία συνδυάζονται τα ανθρωπολογικά με τα ανασκαφικά δεδομένα μπορεί να επιφέρει ριζικές αλλαγές στον τρόπο κατανόησης, ανάλυσης και ερμηνείας ενός τάφου. Όσο και αν έχουν πολλαπλασιαστεί οι μέθοδοι που επιτρέπουν την μελέτη συλλογικών τάφων, η γνώση της ανθρώπινης μορφολογίας παραμένει ο σημαντικότερος παράγοντας για την κατανόηση της πολυπλοκότητας που εμπεριέχει ένα ταφικό σύνολο[103] και τη διάκριση των μη–πολιτισμικών παραγόντων που συμμετέχουν στο σχηματισμό του.

Άννα Λάγια
Παν/μιο του Σικάγου

[103] Ubelaker (*supra n. 16*) 346.

1 Ο τάφος αρ 8 από τη Νεκρόπολη του Ραμνούντα.

2 Παρουσία φυσικών βράχων και πλινθόπλακων στις παρειές.

3 Σκελετός 8α *κατά χώραν* στο ανώτερο επίπεδο του τάφου.

4 Τα κάτω άκρα των σκελετών 8β,γ,δ *κατά χώραν* σε επάλληλη διάταξη.

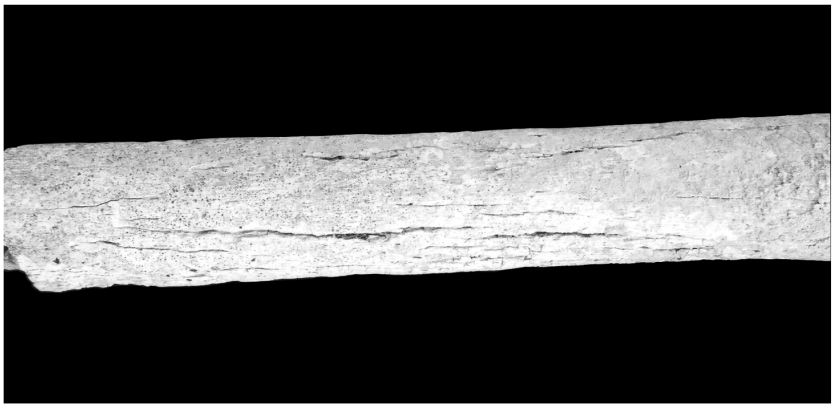

5 Ταφονομικές αλλοιώσεις στην οστική επιφάνεια του δεξιού μηριαίου του 8α.

6 Ταφονομικές αλλοιώσεις στην οστική επιφάνεια του δεξιού. βραχιονίου του 8β

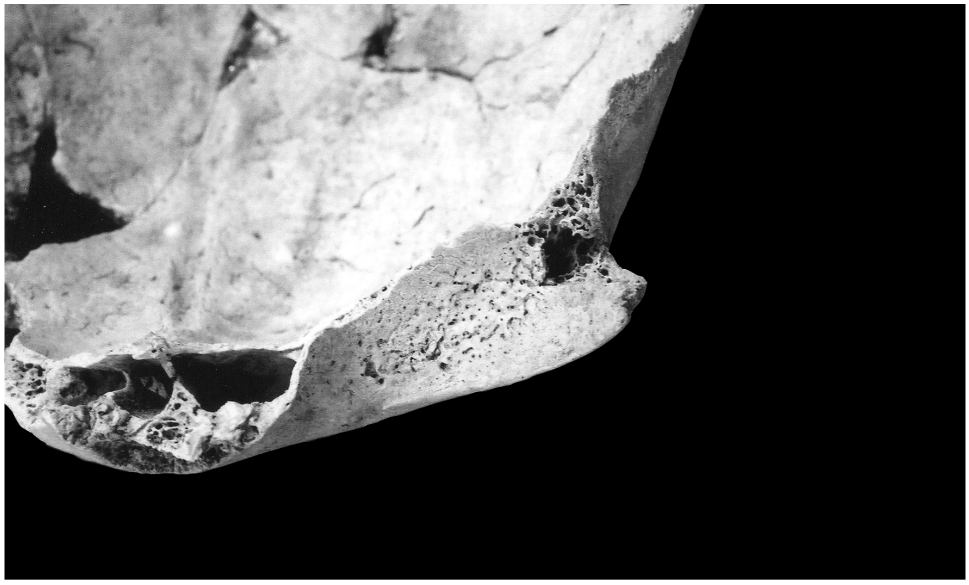

7 Πόρωση (cribra orbitalia) στην δεξιά οφθαλμική κόγχη. Κοπέλα 15 περίπου ετών (8α).

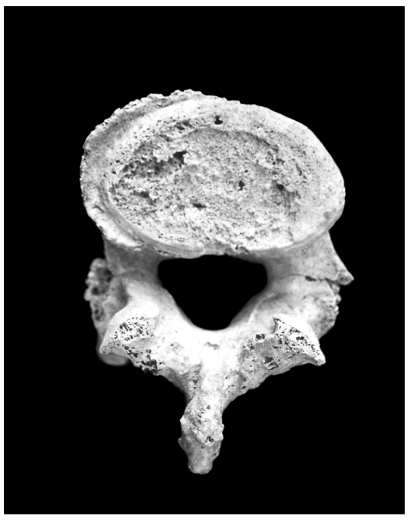

8 Οστεόφυτα στην κάτω αρθρική επιφάνεια οσφυικού σπονδύλου (8β;).

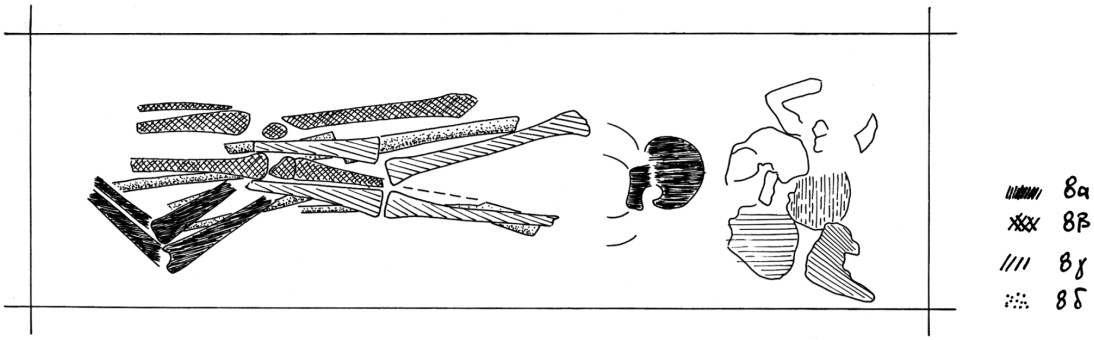

Σχέδιο 1 Τα οστά των σκελετών 8α,β,γ,δ σε superimposition. Σχέδιο της Ροξάνα Ντοκσάν.